

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
магістра

з теми: **«СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В
УКРАЇНІ (XVII-XX ст.)»**

Виконала: студентка 2 курсу Ist1-M22 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Радійчук Юлія Миколаївна

Керівник: **Семенюк-Прибатень А.В.**,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	7
1.1. Джерельна база питання.....	7
1.2. Історіографія дослідження.....	9
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ.....	14
2.1. Поняття «парламентаризму».....	14
2.2. Методологічні засади цього явища в світовій історії.....	17
РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ.....	24
3.1. Передісторія, становлення та зміцнення світових парламентів.....	24
3.2. Світовий парламентаризм сьогодні	41
РОЗДІЛ IV. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ	47
4.1. Історія українського парламентаризму від Київської Русі до кінця XVII ст.....	47
4.2. Становлення ідеї парламентаризму в документах XVIII – поч. XX ст. (козацькі трактати, масонські ложі, українські політичні партії, депутати російської Державної Думи, австрійського парламенту).....	56
4.3. Практика парламентаризму в діяльності українських установ законодавчого характеру за УНР, СРСР та незалежної України.....	70
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Процеси становлення і розвитку парламентаризму в Україні є визначальними для потреб державотворення. Зміст цих процесів забезпечує не тільки демократичне наповнення державотворення, а і його реальність у цілому. Вивчення становлення і розвитку парламентаризму в Україні потребує досліджень у сферах різних наук. Проте чи не найважливішими треба вважати дослідження феномену парламентаризму. Парламентаризм – це система організації державної влади, що базується на активній ролі парламенту в її здійсненні. Парламент і парламентаризм є невід’ємними атрибутами демократичної держави. У найбільшій мірі сказане стосується країн, де парламентаризм на рівні теорії і практики знаходиться у стадії становлення. З об’єктивних причин до таких країн має бути віднесена Україна, де протягом тривалого часу становлення парламентаризму санкціонувалося польсько-литовською державою, а потім – Австро-Угорською, Російською імперіями та СРСР.

В той же час в українській історичній думці термін «парламент» для позначення потенцій національного державотворення з’являється лише на початку XX ст. у програмних документах політичних партій. На час поширення ідей парламентаризму український народ уже був позбавлений власної державності. Це вплинуло й на практику державотворення періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., необ’єктивну теорію та практику державного володарювання часів СРСР, обережне ставлення до поняття парламенту в сучасній Україні.

Значущість теми дослідження у першу чергу зумовлена потребами визначення і обґрунтування структурних і функціональних характеристик Верховної Ради України з метою удосконалення організації і діяльності парламенту та його органів і посадових осіб. Важливим є і те, що на сьогодні відсутні узагальнені юридичні розробки, присвячені теорії і практиці

парламентаризму в Україні. В дослідженні сформульована позиція за змістом питань, які дискутуються у фаховому середовищі, і тим самим зроблена спроба внеску на відповідному рівні у запровадження реального парламентаризму на наших теренах. Саме в цьому полягає **актуальність** нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні стану, повноти й достовірності вивчення факторів, причин та умов становлення й розвитку парламентаризму в Україні протягом XVII-XX ст. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **наукових завдань**:

- проаналізувати історіографію історії парламентаризму;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження, визначивши основні групи джерел та рівень їх репрезентативності;
- з'ясувати сутність проблеми ідентифікації термінів «парламентаризм», «парламент», «установа представницького характеру з державно-владними функціями»;
- дослідити явище парламентаризму в світовій історії та правознавстві і дати йому визначення;
- окреслити з позиції сучасної світової теорії та практики основні (головні) функції парламентів та охарактеризувати форми і методи їх реалізації у державно-правовій практиці окремих країн;
- проаналізувати передісторію та історію парламентаризму в Україні, встановивши її основні віхи і періоди;
- розкрити зміст основних періодів історії парламентаризму в Україні в XVII-XX ст., зацентрувавши увагу на питаннях наступництва і на тих відмінностях у політичному представництві народу через органи державної влади, котрі існували у різні її періоди.

Об'єктом дослідження є явище парламентаризму як ідеї, так і його досвід його практичного втілення на українських землях у різні періоди історії парламентаризму; сучасний стан конституційно-правового статусу Верховної Ради України.

Предметом дослідження є закономірності та особливості історії українського парламентаризму в контексті козацьких літописів, масонських документів, програм галицьких і наддніпрянських партій, Державній Раді, Державній Думі, у законотворчій діяльності представницьких установ протягом 1917-1920 рр., а також у діяльності депутатів у парламентських органах СРСР та незалежної України.

Хронологічні рамки дослідження не мають конкретно-історичного виміру, оскільки мова йде про витoki парламентаризму, щодо яких в українській історіографії існує різнобій думок – княжі часи, козацька доба, національно-визвольні змагання чи період незалежності України. В той же час нижня межа припадає на XVII ст. час формування козацьких парламентських інституцій. Вибір верхньої межі дослідження – XX ст. – зумовлений здобуттям Україною незалежності.

Географічні межі дослідження пов'язані з територією сучасної України, оскільки мова йде про висвітлення становлення українського парламентаризму на землях, що перебували в складі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, УНР, ЗУНР, ЗОУНР, СРСР та сучасної України.

Методологічна база. Дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використано загальнонаукові методи історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, критики джерельної бази, а також порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-логічний, ретроспективний методи. Вони дали змогу синтезувати загальне й виділити особливе у досліджуваному процесі, показати його сутність, динаміку кількісних і якісних змін.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і полягає в розробці проблеми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в науці. Комплексно розглянуто та переосмислено сформовані уявлення про витoki та становлення парламентаризму в Україні, з'ясовано проблеми ідентифікації цього терміна. Вперше синхронно показано

історію становлення парламентаризму на теоретичному рівні – в працях представників XVII-XVIII ст., а отже, козацької старшини, діячів масонських та просвітницьких організацій, програмах політичних партій та практичному – діяльності українських депутатів у складі парламентів Австро-Угорщини, Російської імперії, СРСР, сучасної України. Доведено тяглість ідеї парламентаризму, що кристалізувалася водночас зі становленням чи втратою української державності впродовж віків та еволюціонувала, ввібравши національну специфіку в XX ст. Результатом аналізу внеску вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження цієї проблеми стало спростування низки неточностей та стереотипних тверджень.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення історії парламентаризму, читання нормативних курсів, спецкурсів з історії України, історіографії історії України, історії держави і права України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були апробовані на конференції «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених» - м. Київ 18 травня 2023 р. та висвітлено в науковій публікації «Практика парламентаризму в діяльності українських установ законодавчого характеру за УНР». Також статтю на тему: «Розвиток парламентаризму на українських землях під владою Австрійської та Австро-Угорської імперій в другій половині XIX – на початку XX ст.» розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип.20. Ч.1.

Структура. Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (84 позиції), додатків (7 таблиць). Загальний обсяг дослідження становить 105 сторінок, основний зміст викладено на 90 сторінках.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база питання

Важливою передумовою ґрунтовного та всебічного дослідження проблеми є наявність історичних джерел. Вивчення питання становлення та розвитку парламентаризму в Україні (XVII-XX ст.) потребує комплексного аналізу різних за походженням та інформаційним навантаженням джерел.

Згідно із сучасними підходами до типології джерел використані нами джерельні матеріали поділимо на такі групи: законодавчі акти; мемуарна література; літописний наратив; діловодні джерела.

Перш за все розглянемо законодавчі акти, адже вони становлять вид письмових історичних джерел, які фіксують в юридичних формулах норми, обов'язкові в межах юрисдикції держави. А в нашому випадку – це документи, що регулюють роботу парламенту. До такого виду джерел зараховуємо Конституцію України, Конституцію УРСР 1937 р. та Декларація про державний суверенітет України [8; 9; 4]. В зазначених документах визначено місце, роль, функції та повноваження парламенту України сьогодні та за Конституцією 1937 р. А Декларація про державний суверенітет України дозволяє нам зрозуміти, що «повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР» [4]. А отже, це свідчить про визначну роль парламенту в історії країни.

До мемуарної літератури включаємо сукупність письмових історичних джерел, створених в приватному порядку з метою самовираження, самоусвідомлення, самоствердження автора. Будь-який документ особового походження містить безпосередню інформацію про свого творця і опосередковану – про події, які він описав. Особливості конкретних джерел даного виду обумовлені індивідуальністю їх авторів. Зокрема, важливу роль

відіграють спогади Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, роздуми М. Драгоманова та М. Грушевського [15; 5; 6; 2-3].

Завдяки праці Є. Чикаленка, визначного українського громадського діяча, благодійника, мецената української культури, агронома, землевласника, видавця, публіциста ми маємо можливість побачити суспільно-політичне життя царської Росії початку XX ст., та проаналізувати прагнення та результати діяльності української громади в Державних Думах Російської імперії.

Спогади Д. Дорошенка присвячені 1914-1920 рокам. Тобто, періоду, коли гриміла Перша світова війна на українських землях, відбувалася Національна революція 1917 р., а діяльність політиків, політичних рухів та українських державних установ доби Центральної Ради була спрямована на становлення парламенту Української держави.

М. Драгоманов та М. Грушевський в своїх творах розглядають питання політичного устрою Російської імперії та вказують на можливості його зміни з урахуванням становища поневолених народів, як українців. Драгоманов також зупиняється на питанні кріпацтва та особистої волі для розвитку парламентаризму, а М. Грушевський акцентує увагу на всіх деталях майбутньої демократичної Росії і умовах співжиття з нею українців.

До літописного наративу ми відносимо Літописи Г. Грабянки, С. Величка та Самовидця [10; 1; 11]. Завдяки цим джерелам нам вдалося зрозуміти, як функціонували козацькі ради в 16 ст., хто впливав на волевиявлення народу, яку роль відігравали гетьмани, старшини, коштові отамани та інші дійові особи тогочасного українського політичного життя.

І до діловодних документів ми відносимо збірники документів [12; 13; 14], які дозволяють нам побачити, як функціонувало політичне життя часів Української Центральної Ради, що закладали в свої програми ідеологи українських політичних партій початку XX ст. в плані роботи в парламенті, а також уривки із законодавчих документів, які ілюструють вибори до парламенту, права виборців та інші умови його створення.

Отже, джерельна база наведена значна база джерел є достатньо репрезентативною і дає можливість виконати поставлені у ході дослідження завдання. Кожен із наведених видів документів має свої особливості, труднощі вивчення і вимагає критичного осмислення. Тому лише комплексний розгляд різних груп джерел, їх порівняння та критичний аналіз дозволить показати цілісну картину розвитку парламентаризму в Україні в XVII-XX ст.

1.2. Історіографія дослідження

Початок дослідження проблематики парламентаризму в часі пов'язаний зі становленням світової науки конституційного права науки (друга половина XIX ст.). З цього часу розпочалося дослідження питання становлення та розвитку українського парламентаризму в XVII-XX ст.

Важливе значення мають праці дослідника парламентаризму Журавського В.С. В авторефераті, статтях автор розглядає питання впровадження в Україні бікамерального парламенту [44-47].

Монографія за редакцією проф. А. І. Кудряченка присвячена проблемам розвитку вітчизняної політичної системи та інститутів громадянського суспільства [59].

Комплексним є дослідження Бандурки О., Древалю Ю., де зроблено першу в Україні спробу комплексно розглянути проблему парламентаризму, як принципу організації державного життя, і як реального політико-правового феномену, котрий відіграє унікальну роль у гармонійному поєднанні інтересів особистості і держави [21].

Монографія на тему «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита» за ред. Віталія Михайловського є першим в

українській історичній науці комплексним дослідженням історії парламентаризму на українських землях у 1386-1648 рр. [17].

Праця Чорновола І. висвітлює одну з найяскравіших сторінок українського парламентаризму, а саме діяльність «Руського клубу» Галицького сейму [81].

Важлива для нас інформація міститься в ряді дисертацій та авторефератів вітчизняних дослідників. Так, Звіркowska В. проаналізувала політико-правові чинники становлення парламентаризму, історичні передумови його формування та розвитку в Україні [49]. Грובה В. дослідила правові засади виникнення та особливості функціонування парламенту Німеччини [34]. Дмитрушко В. в авторефераті звернула увагу на розвиток ідей парламентаризму в українській суспільно-політичній думці, його процес еволюції, трансформації відповідно до історичних реалій [38]. А в статтях розглянула питання розвитку парламентаризму на західноукраїнських землях та світові уроки для розвитку українського парламентаризму [36-37]. Журавльова Г. присвятила дисертацію питанням конституційного регулювання організації і діяльності Верховної Ради України. В ній досліджуються проблеми теорії і практики парламентаризму [43]. Павленко В. досліджує питання еволюції виборчої системи в 1917-1939 рр. [66]. Георгіца А. звертає увагу на питання розвитку парламентаризму в світовій історії [31]. Ломжець Ю. розглядає «Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміку» [61], а Луцький М. «Право і систему законодавства Західно-Української Народної Республіки», де значне місце відведено питанню парламентаризму [62].

Дослідник Єрмолаєв В. в монографіях висвітлює витоки народовладдя і представницької влади на Русі, сеймовий досвід українства у вищих представницьких установах Литви і Польщі, Австрії та Австро-Угорщини, Державній думі царської Росії на основі аналізу теоретичних та історичних першоджерел [41-42].

Дослідники Кислий П., Вайс Ч. аналізують широке коло проблем, які вирішує парламент у державному будівництві, становленні демократії, заохоченні народу до управління державою через своїх представників -

депутатів. Викладення всіх питань ведеться через призму діяльності Верховної Ради України [53].

Стаття Дубас В. присвячена дослідженню особливостей сучасного парламентаризму [40].

В монографії Рудакевича О. розкриті теоретичні основи національної політичної культури та обґрунтовано методологію її дослідження на базі соціетального підходу [74].

Дослідниця Питльована В. розглядає повноваження Галицького станового сейму (1775–1848 рр.), який був органом місцевого (крайового) самоврядування Галичини в складі Австрії [71].

Воднік В. на основі світового досвіду проаналізовано роль інституту парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів [28].

Дослідник Сачко Д. присвятив своє дослідження проблемам сучасного парламентаризму в Україні [75].

М.С. Грушевський М. С. в праці «Історія України-Руси» Т.9. висвітлює події Хмельниччини 1650-1657 років. Зокрема, в праці розглядаються козацькі ради, старшинські ради та дії гетьманів в цей період [35].

Вітчизняний дослідник Яремчук В. Д. в пропонованому дослідженні здійснив спробу комплексного аналізу політичної діяльності перших українських партій Східної (Наддніпрянська) і Західної (Галичина і Буковина) України [83].

В праці Валігурської І. на європейському матеріалі XVII–XX ст. представлено ретроспективу взаємовідносин між системами королівської влади й парламенту в контексті ідеї поділу влади [25].

Водославський Т. у статті висвітлив господарсько-адміністративні питання українців у діяльності послів Галицького крайового сейму в 1908–1914 рр., напередодні Першої світової війни [29].

Баликіна Л. окреслює важливу роль становлення парламентаризму в Україні [20].

Важливе значення має дослідження Куяна І., яке присвячене теоретичним і практичним проблемам парламентаризму [60].

Праця Бориславської О. присвячена аналізу ключових доктрин та особливостей сучасної системи парламентаризму в умовах європейської моделі конституціоналізму, а також викликів, з якими вона зіткнулася [23].

Важливі питання піднімає в своєму дослідженні науковець Криховецький І. В статтях розкриваються ключові теоретичні і категоріально-понятійні підходи до вивчення практичної діяльності Галицького сейму [57-58].

Француз-Яковець Т. досліджує впливи на еволюцію і осмислення власного і запозиченого досвіду українців у сфері державотворення [80].

Завдяки працям Смоля В.А., Степанкова В.С. вдалося зрозуміти питання розвитку парламентаризму на українських землях в середині 17 ст. [76-77].

Праця Кондратюка С. розглядає парламентаризм в складі Австро-Угорщини [55]. А Кондратюка К. на Західних землях України під час революційних подій 1918-1919 рр. [54].

Праця Ганжурова Ю. розглядає поняття «парламентаризм» та його місця в суспільному просторі [30]. Древаль Ю. проаналізував питання впливу політичних цінностей на функціонування парламентаризму [39]. Яровой Т. досліджує особливості інституту парламенту при виконанні ним функцій засобу становлення та розвитку демократії [84].

Певне значення мають праці Бородіна І., де здійснено спроба проаналізувати етапи становлення парламентаризму у зв'язку з формуванням і розвитком державності, на різних етапах розвитку цивілізацій, форм його організацій та функціонування [24]. Шеремети О., де розкрито особливості еволюції австрійської виборчої системи від куріальної – до введення загального виборчого права, визначено роль політичних партій та церковних діячів у формуванні українського парламентаризму [82]. Павлова Л., де автор робить спробу пояснити термін парламентаризм [67]. Ухача В., де висвітлюються основні етапи формування та еволюції державного ладу, права, суду та судового процесу в Україні з найдавніших часів до сьогодення [79]. Барабаша Ю., де

розглядаються питання засад парламентаризму в Україні [22]. Гринюка Р. звертає увагу на питання розвитку парламентаризму в сучасній Україні [32]. Ільницької У.В., та Крачковського Б.П., які звертають увагу на історичний шлях становлення парламентаризму в Україні [50]. Малічина О. [63] та Мартинюка [64], де розглядається сучасний розвиток парламентаризму в Україні.

Для розуміння загальноісторичної ситуації в хронологічних рамках дослідження нами використано ряд підручників. Зокрема, це праці Верта Н. [26], Грицака Я. [33], Забзалюка Д. [48], підручник за керівництвом Ю. Зайцева [51], Рабінович С. [73]. Інформаційне значення мають електронні ресурси. Вони дозволяють глибше зрозуміти зазначену проблему дослідження [16; 18; 19; 27; 52; 56; 65; 68; 69].

Висновки до Розділу I.

Отже, зазначені вище автори торкалися питання становлення та розвитку парламентаризму в 17-20 ст., а тому історіографія питання достатня для комплексного дослідження нашої теми. Водночас не всі зазначені вище завдання дослідження знайшли місце в історіографії, а тому ці проблеми свідчать про вагомість обраної теми як предмета професійного дослідження.

Проведений вище аналіз наявної літератури, джерел роботи дозволяє зробити ряд висновків. Джерельна база нараховує різні групи джерел, які дозволяють нам здійснити комплексне вивчення предмета і об'єкта нашого дослідження. Зокрема, важливе значення мали законодавчі акти; мемуарна література; літописний наратив; діловодні джерела.

Історіографія проблеми нараховує ряд праць, які віддзеркалюють історію становлення та розвитку парламентаризму в Україні. Зокрема, така інформація наявна в працях Журавського В., Кудряченка А., Криховецького І., Єрмолаєва В., Кислого П., Вайса Ч., Георгіци А., Бандурки О., Древаля Ю. та інших дослідників. Узагальнюючих праць з історії становлення та розвитку парламентаризму в Україні в XVII-XX ст. в нашій державі та за її межами поки що не написано, але наявна історіографічна та джерельна база, дозволяють це зробити.

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

2.1. Поняття парламентаризму

Методологічно важливим на першому етапі даного дослідження є встановлення значення самого терміна «парламентаризм». Дослідження розвитку парламенту неможливе без попереднього з'ясування його сутності, рис та ознак, за допомогою яких можна у всьому розмаїтті форм державного управління, що існували на різних етапах розвитку людської цивілізації, виділити та відстежити розвиток саме представницьких (законодавчих) органів. На підставі аналізу концепцій та підходів, які існують у сучасній науці, а також дослідження парламентської практики, доведено, що сутнісними ознаками парламенту є наступні: представництво; виборність; колегіальність; постійність діяльності; законодавчі, установчі та контрольні повноваження. Запропоновано визначення поняття парламенту як вищого представницького виборного колегіального органу державної влади, який діє на постійній основі та має законодавчі, контрольні та установчі повноваження [34, с.8].

Слово «парламент» вперше з'явилося в Англії (parliament), хоча корінь слова французький (parler – говорити), але деякі автори пов'язують його з латинським parlare – говорити, розмовляти. «Парламент – як один з інститутів складного державного механізму, являється загальнонаціональним (загальнодержавним) представницьким органом, найважливіша функція якого полягає в здійсненні верховної законодавчої влади» [20, с.19].

Виходячи з цього, під «системою парламентаризму» ми розуміємо сукупність органів державної влади, яка функціонує на основі конституційних норм і покликана регулювати суспільні відносини в країні, чи в окремому регіоні (у випадку федеративного чи монархічного устрою).

Щоб розкрити зміст поняття парламентаризму як феномена політичної культури й цивілізації ми розглядаємо історичні чинники його формування,

національні формоутворення та тенденції становлення й розвитку в сучасну епоху. Характеризує становлення інституту парламентаризму в світовій практиці, виділяючи три етапи: 1) античний; 2) середньовічний; 3) етап буржуазно-демократичних революцій XVII-XVIII ст.; та генезу його концепцій у світовій і вітчизняній політико-правовій думці [49, с.11].

Саме концепція політичного (народного) представництва є доктринальною основою парламентаризму. Її зміст по-різному трактується, починаючи від Едмунда Берка, Джона Стюарта Мілля, Алберта Дайсі і до сучасних авторів. Зауважимо, що безспірною ознакою представницького правління є функціонування представницьких органів, які у процесі своєї діяльності репрезентують інших (залежно від прихильності до тієї чи іншої концепції – виборців, громадян, народ, більшість і т.д.) [23, с.52].

У вітчизняній політико-правовій думці термін «парламент» з'являється на початку XX ст. у програмних документах українських політичних партій. Але автори більшості конституційних проектів відповідних часів застерігалися вживати цей термін, що було значною мірою зумовлено наслідками багатолітнього політичного існування українського народу в умовах відсутності власної державності і поширення серед вітчизняних політиків і юристів у згадані часи різного роду «федералістських» ідей. За радянських часів термін «парламент» об'єктивно не узгоджувався з існуючою тоді теорією і практикою державного владарювання [43, с.8-9].

За В.Гошовською «парламентаризм – це діюча система державного управління, яка прагне до забезпечення правового функціонування життя суспільства» [58, с.5]. Слід зауважити, що дослідниця зауважує, що це сучасне розуміння парламентаризму, а для XIX – початку XX ст. воно було зовсім іншим, але в межах Галичини виконувало практично таке ж завдання – регулювало суспільні відносини і забезпечувало внутрішній розвиток суспільства. Відповідно, сучасне розуміння парламентаризму як, процесу функціонування парламенту – постійно діючого єдиного органу законодавчої

влади, сформованого за принципом загального, рівного, прямого виборчого права [58, с.5], не відповідає реаліям ХІХ – початку ХХ ст.

Вперше термін «парламент» був вживаний на офіційному рівні у Законі України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» від 7 жовтня 1993 р. У подальшому він був застосований як складова конституційної дефініції Верховної Ради України. Наявність достатньо розгорнутої конституційної дефініції парламенту, особливо в умовах так званих пострадянських країн, можна вважати позитивною рисою. Конституційна фіксація дефініції парламенту із застосуванням відповідної термінології об'єктивно сприятиме укоріненню здобутків усталеної демократії хоча б на рівні масової політичної свідомості, сформуванню у громадян своєрідних демократичних «рефлексів» [43, с.9].

На думку дослідника парламентаризму А. З. Георгіци, парламентаризм – це «визначена в конституції та інших законах і відповідним чином трансформована у практичну площину організація влади у державі і суспільстві, в якій парламент, побудований на демократичних засадах, володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру, в бюджетно-фінансовій і зовнішньополітичній сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни» [31, с.416].

Авторка дисертації з історії парламентаризму Г. С. Журавльова акцентує увагу на тому, що парламентаризм характеризується як «політико-правовий режим організації і діяльності державного механізму, за умов якого наявна особлива і реальна роль у здійсненні владарювання самого парламенту». Разом з тим у літературі зустрічається більш широке трактування парламентаризму: він розглядається в аспекті становлення правової державності [22, с.176].

Вважаємо вірною тезу представників львівської правничої школи, що «парламентаризм є досить об'ємною за змістом концепцією, що в науковому плані охоплює цілу низку важливих питань, починаючи від природи парламенту, сутності народного (політичного) представництва, представницького правління

та завершуючи питаннями внутрішньої організації, діяльності парламентарів» [40, с.62].

Максимально наближають поняття парламентаризму до самого парламенту й автори енциклопедичного довідника з державного права ФРН: «Під парламентаризмом слід розуміти форму представництва народу, коріння якої заглиблюється в середньовіччя у вигляді обраних чи скликаних зборів». Теза про визначальну роль народної демократії як вирішального чинника формування парламентаризму – суттєвого елемента політичної системи суспільства – є однією з провідних у дослідженні історії й теорії держави і права [30, с.92].

Отже, виходячи з вище наведеного, парламентаризм – не тільки система організації влади, взаємодії держави та суспільства, але і певна ідеологія, яка включає в себе низку демократичних цінностей, серед яких саме парламент має займати провідне місце. А тому вітчизняній історичній, правовій та політологічній думці необхідно й далі розвивати цей напрям досліджень з метою покращення позицій парламенту в державі та серед суспільства, зокрема українського.

2.2. Методологічні засади цього явища в світовій історії

У сучасній українській та зарубіжній політичній науці чималої актуальності набувають дослідження процесу політичної модернізації та розвитку демократичних процесів в світі з метою відтворення цілісної картини модернізації політичної системи та визначення шляхів її подальшого оптимального функціонування. Найбільший інтерес становлять методологічні питання розвитку парламентаризму. А тому розглянемо їх детальніше.

Парламент і парламентаризм – невід’ємний атрибут демократичної і правової держави, показник розвитку громадянського суспільства. Парламент (від лат. «parlare» – говорити) – «загальнонаціональна представницька установа держави, що здійснює законодавчі функції; виборний вищий законодавчий орган» [67]. Парламентаризм – це система взаємодії суспільства і держави, в якій почесне місце належить парламенту. Ці два поняття тісно пов’язані між собою і взаємозумовлені, але не тотожні. Парламент може функціонувати і без парламентаризму, про що свідчить історичний досвід. Але парламентаризму поза парламентом бути не може. Наявність парламентаризму в тій чи іншій країні зумовлюється і визначається саме наявністю сильного, конструктивного, дієвого, авторитетного парламенту, який наділений традиційними прерогативами і повнокровно реалізує їх у своїй практичній діяльності. Це забезпечує провідне місце загальнонаціонального представницького органу в механізмі державного керівництва країною. Водночас парламентаризм – це не лише парламент, це цілісна система державного управління. Тому, наголошуючи на ролі парламенту як центрального елементу цієї системи, не потрібно забувати про те, що розвиток парламентаризму в Україні та світі залежить не лише від парламентів, а й від інших державних органів. Це справа також і суспільства загалом [67].

В основі сучасного розуміння парламентаризму – ознаки вільного демократичного ладу, якими стали визнання і гарантування права на самовизначення народу, народного суверенітету, демократія, свобода, повага до прав і свобод людини і громадянина (права на життя, свободу і особисту недоторканність), поділ влади, відповідальність уряду, дотримання законності у діяльності виконавчої влади, незалежність судів, принцип багатопартійності та ін. При цьому існують дві різні моделі організації державної влади в країнах Заходу залежно від реального місця парламенту в системі організації влади, обсягу і ваги його повноважень, міри впливу на інші органи державної влади [47, с.17].

Перша модель – модель парламентаризму, за якою найбільш послідовно проводиться принцип верховенства, домінування парламенту в системі органів державної влади з огляду на особливий представницький характер парламенту, а у зв'язку з цим вищість його авторитету, найважливіший для суспільства характер виконуваних парламентом функцій [47, с.17].

Друга модель – визнання за парламентом важливого, але не домінуючого значення в системі органів державної влади, яка характеризується послідовним дотриманням меж компетенції парламенту як органу законодавчої влади, чітким проведенням принципу поділу влади, наявністю важелів стримувань і противаг між окремими гілками влади, в тому числі й щодо самого парламенту [47, с.17].

Періодизація розвитку парламентаризму має включати п'ять етапів: 1) період закладення основ народного представництва; 2) втілення в державно-правову практику принципів визнання законодавчої діяльності прерогативою парламенту, визнання закону актом вищої юридичної сили з-поміж усіх актів, наділення парламенту повноважень контролю за виконавчою владою; 3) формування парламенту як державного інституту в переважній більшості країн світового суспільства; 4) утвердження парламентаризму як взаємодії держави та суспільства при провідній або особливій та істотній ролі у здійсненні владних функцій загальнонаціонального представницького органу в державно-правову практику більшості країн світу; 5) поява першого представницького органу народів держав – членів Європейського співтовариства – Європейського парламенту [34, с.9].

До характерних особливостей парламентаризму сьогодні зараховують таке: по-перше, наявність самого парламенту як органу: виборного (органу, який обирається всіма виборцями держави); представницького (органу, який реально представляє своїх виборців – народ); колегіального (органу, який складається із багатьох членів – колегії, і, відповідно, в основі організації своєї діяльності застосовує колегіальні форми роботи); законотворчого (органу, для якого основним повноваженням, призначенням, є законотворча діяльність); по-друге, наявність у парламенту, крім законотворчих повноважень, ще й інших,

специфічних: обговорення і затвердження бюджету держави; встановлення податків, участь у формуванні і реалізації державної зовнішньої і внутрішньої політики, участь у формуванні окремих державних органів і призначенні вищих посадових осіб держави, виконання функції парламентського контролю тощо [69].

Сучасний парламент базується на двох основних принципах: повноправного народного представництва і законотворчості. Вважається аксіомою, що сенс організації новітніх представницьких зібрань (парламентів) полягає передусім у заміні собою безпосередньої влади народу, яка фізично неможлива в сучасних умовах. А отже, парламентаризм є основою демократії. Сувереном (повним носієм), єдиним джерелом державної влади є народ, а представницький орган виконує лише консолідуючі та розпорядчі функції народовладдя. За таких обставин принципового значення набуває характер обрання представників народу (послів, депутатів), а виборча система стає одним з найважливіших інструментів принципу народовладдя [21, с.8-9].

В процесі історичного розвитку було визначено та опрацьовано основні принципи виборів як загальних, рівних, прямих, при таємному голосуванні. При такому підході громадянам надається оптимальна можливість передавати свою частку суверенітету обранцям депутатам. Прийняття законів у демократичних державах давно стало прерогативою представницького органу. Закон як філософська категорія відображає необхідні, суттєві, стійкі відносини між явищами. У правовому відношенні він є нормативно-правовим актом, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу [21, с.9].

Метою співтворчості держави та суспільства, інакше кажучи, завданням парламентаризму є: 1) навчитися обирати якісний склад парламенту, тобто людей з відповідними фаховими та моральними якостями; 2) обирати через парламентські рішення такі моделі суспільного розвитку, які консолідували б націю, відповідали її історичним очікуванням, забезпечували зв'язок часів. Загалом розвиток парламентаризму слід розглядати як масштабне

інтелектуальне завдання держави та суспільства на тривалу перспективу. Це зумовлено тим, що: 1) демократичне суспільство – вкрай складна форма організації суспільного життя, але водночас вона дає змогу кожному індивідууму відчувати свою неповторність; 2) демократія – це не політичні гасла, це дії культурних людей. Тому належить розширити погляд на значення культури й культурної політики держави для демократичної трансформації суспільства; 3) політичним партіям для виконання репрезентативної функції у демократичній системі потрібен парламентський простір діяльності; 4) процес становлення професійного парламенту є вельми непростим, тривалим, згадаймо бодай історію розвитку парламенту Великої Британії. Головне – рухатися у правильному напрямку, тобто, на наш погляд, у бік неухильного підвищення культури парламентаризму [68].

Наступний атрибут парламентаризму, який належить до першооснов усієї системи парламентаризму – це розвиток системи партій, що підтримують різноманітні зв'язки з групами, які репрезентують різні інтереси, а також інституційна залежність парламентської демократії від участі партій у формуванні політичної волі народу, котрі посилюють політичні процеси державну діяльність. Справедливо вважається, що коли в тій чи іншій країні немає партій парламентського типу, які розглядають законотворчу діяльність в парламенті як першочергову і при цьому готові взаємодіяти між собою, а також повною мірою усвідомлюють свою відповідальність за стабільність усієї політичної системи, – тоді наявність парламенту зовсім не означає наявності парламентаризму. Обов'язковою ознакою сучасного парламентаризму має бути захист прав і свобод громадян – свободи слова, засобів масової інформації, свободи об'єднань, свободи переконань та ін., а також створення гарантій для діяльної політичної опозиції як у парламенті так і за його межами [67].

У розвинених демократіях гарантуються права політичної опозиції. Серед них: а) право викладати публічно й обстоювати свою концепцію розвитку суспільства, принципову позицію з питань державного і суспільного життя; б) право на участь в обговоренні, оприлюднювати та обґрунтовувати критичну

оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього трибуну парламенту, представницьких органів, збори, мітинги, інші заходи, державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; в) розробляти і вносити в установленому порядку на розгляд глави держави, парламенту, уряду, місцевих органів влади проекти законів, постанов уряду, програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, які є обов'язковим для розгляду зазначеними органами, а також вносити пропозиції з кадрових питань; г) подавати інтерпеляції до уряду чи окремих його членів; д) організовувати та проводити відповідно до чинного законодавства масові заходи на підтримку своєї політичної позиції та для критики діяльності органів державної влади, створювати в разі необхідності координаційні структури для узгодження дій опозиційних сил [32, с.43].

Рівень розвитку парламентаризму віддзеркалює рівень цивілізованості суспільства. У слабко – розвинутих країнах ідея парламентаризму, як правило, непопулярна, в них спостерігається злиття парламентських структур із національними фронтами чи союзами з правлячою партією або малопомітне функціонування цих структур як самостійних інститутів. У цивілізованих країнах, навпаки, спостерігається тенденція стійкого і послідовного розвитку парламентаризму (США, Франція, Великобританія) [67].

Саме ці країни сприйняли ідею парламентаризму, як ідею верховенства парламенту в системі влади («парламентське правління»). В цих країнах була розроблена і відповідна теорія верховенства парламенту і його суверенітету в системі органів державної влади [45, с.160-161].

А тому парламенти є структурно складними установами, що зумовлено необхідністю організації їх ефективної роботи. Закони і постанови в них приймаються, як правило, більшістю або конституційною більшістю голосів після обговорення питання. За відсутності чітко встановлених правил за таких умов дискусії з певних спірних питань ніколи не привели б до позитивного

результату. Тому правила роботи парламентів обумовлюються Конституцією, регламентом, окремими законодавчими актами, чи навіть традиціями [53, с.103].

Суперечлива ситуація в сучасних постсоціалістичних країнах. Тут перманентною є нестабільність парламентських інститутів, постійна – конфронтація виконавчої влади з парламентом. Об'єктивно це зумовлено тим, що процес формування парламентаризму в перехідних суспільствах відбувається у досить специфічних, ніким не апробованих умовах – переходу від соціалізму радянської моделі до постіндустріального суспільства кінця XX – початку XXI ст. [67].

Висновки до Розділу II.

Отже, можна констатувати, що побудова демократичного суспільства неможлива без існування інституту парламенту. Ефективність роботи парламенту значною мірою визначається правовими засадами його діяльності та функціонування, рівнем правової культури й політичною відповідальністю. А також і тим, що в кожній країні парламентаризм знаходить свої конкретні прояви, які нерідко відрізняються один від одного. Однак це не є перешкодою при оцінюванні парламентаризму робити методологічні узагальнення. Можна відзначити, що явище парламентаризму ще далеко себе не вичерпало. Сучасні процеси його розвитку показують, що відбувається пристосування парламентських структур до потреб сьогодення. А тому явище парламентаризму потребує свого подальшого дослідження як з точки зору сучасних реалій демократичного суспільства, так і з позицій історичного розвитку теорії народного представництва. Безперечно, до такої наукової спадщини слід ставитись з позицій тих історико-політичних умов, в яких народжувались ці ідеї. Все це і зумовлює оцінки актуального змісту парламентаризму.

РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

3.1. Передісторія, становлення та зміцнення світових парламентів

Природу сучасного українського парламентаризму найбільш доцільно розглядати і вивчати в системі двох важливих аспектів, які склалися в конституційній науці Європи та світу і здобули назву цивілізаційного і формаційного підходів. Перший підхід означає сприйняття парламенту в якості вагомого надбання світової цивілізації, спадкоємності та розвитку як політичного і культурного феномена, другий – вивчення органів представницької влади у взаємодії та взаємозв'язках з соціальною дійсністю, соціальними інститутами та соціальними явищами. Це зумовлює спочатку необхідність хоча б загального огляду розвитку і становлення європейського і світового парламентаризму, розгляду сучасної західної конституційно-правової доктрини про місце і роль парламенту в системі державної влади [45, с.159].

Історія парламентаризму, під якою ми розуміємо представницькі засади в управлінні, так чи інакше пов'язана з історією соціального буття людини як суспільної істоти. Вже на найбільш ранніх ступенях розвитку людства етнографи й історики зафіксували професіоналізацію функцій управління. Саме на цьому початковому етапі історичної пам'яті людства ми повинні розшукувати «зав'язку» нашого теперішнього політичного життя. В цьому розумінні «первісна влада» – прототип форм влади наступних епох, які «тільки» розвивали, вдосконалювали закладений у них генотип. Тому доцільно, на наш погляд, розпочати знайомство з історичними формами парламентаризму з їхнього «ембріонального» стану [31, с.26-27].

З давніх часів, коли суспільства були племінними, існували ради або староста, чиї рішення оцінювали старости села. Це часто називають трайбалізмом. Деякі вчені стверджують, що в стародавній Месопотамії існував

первісний демократичний уряд, де царі оцінювалися радою. Те саме було сказано про стародавню Індію, де існувала певна форма зборів, а отже, існувала певна форма демократії. Однак ці твердження не сприймаються більшістю вчених, які розглядають ці форми правління як олігархії [18].

Важливим чинником зародження парламентаризму мали б стати зрушення у сфері національного державотворення. А тому як зазначав один із класиків німецької соціал-демократії К. Каутський: «Для того, щоб станові збори еволюціонували у сучасний парламент, ... насамперед повинна була виникнути держава, яка замінила б увесь конгломерат общин і корпорацій, з яких у середньовіччі складалася держава; крім того національна ідея мала здолати вузькоєгоїстичний практикуляризм цих дрібних суспільних організацій» [37, с.21].

Підтвердженням цього припущення стали перші зареєстровані ознаки ради для вирішення різних питань у стародавньому Ірані. Вони відносяться до 247 року до нашої ери, часів Парфянської імперії. Слово «Мехестан» складається з двох частин: «Мех», слово давньоперського походження, яке буквально означає «Великий» і «стан», суфікс перської мови, що означає «місце». Загалом Мегестан означає місце, де збираються великі. Асамблея Мехестану, яка складалася з зороастрійських релігійних лідерів і старійшин клану, мала великий вплив на управління королівством [18]. Деякі мусульманські вчені стверджують, що ісламська шура (метод прийняття рішень в ісламських суспільствах) аналогічна парламенту. Проте інші (зокрема з Хізб ут-Тахрір) не погоджуються, підкреслюючи деякі фундаментальні відмінності між системою шури та парламентською системою [18].

На думку Звіркової В.А. саме стародавні Афіни були колискою демократії. Афінська асамблея (ἐκκλησία ekklesia) була найважливішою інституцією, і кожен афінський громадянин чоловічої статі старше тридцяти років міг брати участь у дискусіях; однак ні жінкам, ні чоловікам молодше тридцяти років, а також нікому з багатьох тисяч рабів не дозволялося брати участь. Однак афінська демократія була не представницькою, а радше прямою, і

тому еклезія не була парламентською системою. Торкаючись витоків парламентаризму на рівні ідей та уявлень про форми правління, ми спиралися на праці античних мислителів – Платона, Аристотеля, Цицерона. Розглядаючи демократію як різновид політичної влади та форми правління, вони торкалися різних аспектів політичного представництва [49, с.5].

Наступною була Римська республіка, заснована в 6 столітті до нашої ери. Вона мала законодавчі збори, які мали останнє слово щодо обрання магістратів, прийняття нових статутів, виконання смертної кари, оголошення війни та миру та створення (або розірвання) альянсів. Римський сенат не був предком або попередником сучасного парламентаризму в будь-якому сенсі, оскільки римський сенат не був законодавчим органом [18].

Сенат не мав постійного приміщення і засідав в різних місцях: у спорудах на Форумі, в храмі Аполлона на Марсовому полі (за межами міста), в курії Помпея [53, с.26].

Зазначимо, що органи представницького характеру були властиві також і давньосхідним суспільствам. Зокрема, у державі Маур'єв (Стародавня Індія) в IV – II ст. до н.е. велике значення мали такі колегіальні органи державної влади, як дорадчий орган при цареві – раджа сабха, і рада сановників – мантріпарішад [31, с.30].

Розвинутих форм досягла родова демократія у давніх германців у першій половині I тисячоліття. Основний вплив у поточному управлінні суспільними справами залишався за громадськими інститутами. Народні збори тут іменувалися «нарадами» (*consilium*). За словами Таціта, «важливі справи обговорювались усіма». На обговорення ставилися такі питання, як схвалення військових походів, комплектування народного війська, «законодавчі акти» (наприклад, заборона ввозу вина з Риму); збори здійснювали і судові функції – покарання за зраду, розв'язання спорів між сотнями, майнові позови [31, с.31].

Перші парламенти відносяться до середньовіччя. У 930 році перша асамблея *Alþingi* була скликана в *Þingvellir* в Ісландії, ставши найранішою версією формалізованої парламентської системи. Це було поєднання

національних зборів, суду та щорічних урочистостей, де найвпливовіші лідери, яких називали годар, збиралися, щоб прийняти рішення щодо законодавства та вершити правосуддя, за участю всієї громади [18].

Також найстарішими парламентами у світі вважаються парламенти Острова Мэн (Тинвальд) і Ісландії (Альтинг), створені в X столітті. Тинвальд, створений в 979 році, протягом своєї історії діяв безупинно, альтинг же, що виник близько 930 року, офіційно не працював в 1801 та 1845 роках (хоча неофіційні збори були) [84, с.143].

За дослідженнями вчених в англосаксонській Англії важливою політичною інституцією був Вітенагамот. Назва походить від староанглійського *ritena zemōt* або *witena gemōt*, що означає «зустріч мудреців». Першим зареєстрованим актом *witenagemot* був кодекс законів, виданий королем Кента Етельбертом бл. 600 р., найраніший документ, який зберігся в давньоанглійській прозі; однак *witan*, безумовно, існував задовго до цього часу. Вітан разом із фолькмутами [18]. Ці традиції парламентаризму були продовженні в наступних століттях.

Парламентаризм знайшов місце і в середньовічній Іспанії. Так, у 1188 році Альфонсо IX, король Леона (Іспанія), скликав збори трьох штатів у Кортеси Леону [19].

У Франції виникнення станово-представницьких установ відбулося майже одночасно з появою подібних інституцій в Англії, Германії (загальна курія – 1237 р.), проте воно мало ряд особливостей. Появі Генеральних штатів як особливого державного органу передували зібрання королівської курії (*consilium*'и), які мали місце ще в XII-XIII ст. [31, с.35]. Генеральні штати у Франції вперше були скликані в 1302 р. як дорадчий при королі орган і не мали політичної влади. Майже впродовж цілого XVII ст. Генеральні штати не збиралися. Перетворення їх на реальний орган влади відбувається лише наприкінці XVIII ст. [45, с.159-160].

На відміну від інших країн, у станово-представницькій установі Франції першим станом вважалось духовенство, другим – дворянство, а третім – верхні

прошарки міщан. Остаточно така станова організація Генеральних штатів сформувалась тільки в середині XVI ст. Про перші скликання Генеральних штатів можна сказати, що кожне з них було індивідуальним і визначалось винятково монархом на свій розсуд. Вище духовенство, а також світські магнати запрошувались персонально. Середнє та дрібне дворянство обирало своїх депутатів. Вибори проводились також від церков, конвентів монастирів і міст (по 2-3 депутати). Міщани обиралися іноді й від станів духовенства та дворянства. Депутати від міст репрезентували їхню патриціанську верхівку. Іншою характерною особливістю цієї станово-представницької установи було те, що близько 1/7 її частини складали юристи. Особливістю цієї інституції було й те, що кожний стан збирався й обговорював питання державного життя окремо. Тільки у 1468 і 1484 рр. усі три стани проводили свої спільні засідання. Депутати, обрані до Генеральних штатів, наділялися імперативним мандатом: їхні позиції з питань, які обговорювались, були пов'язані з інструкцією виборців. Після повернення із засідання, депутат був зобов'язаний звітуватися перед виборцями про виконання їх наказів. Проте король тривалий час не скликав їх: з 1468 по 1484 р., а після цього – до 1560 р.; у період абсолютної монархії (XVII – XVIII ст.) – тільки двічі [31, с.36].

Тут також варто сказати, що на початку зародження парламенту і ідей парламентаризму призначення парламенту було досить вузьким. Так, англійський парламент був нарадою при королі, яка допомагала вирішувати питання державного значення. У Франції з XV ст. слово «парламент» означало будь-які збори, а з XVI ст. ним стали позначати верховні судові палати, серед яких найбільш древнім був паризький парламент, що виник з більш раннього королівського суду, до повноважень якого належала реєстрація королівських едиктів. Такі парламенти проіснували до 1790 р. і в XIX ст. цим словом етапи позначати політичні збори, за аналогією з Англією [45, с.160].

У нашій частині Європи подібні явища з'являються майже в той самий час: у 1222 році угорські можновладці змусили свого короля Андраша II видати їм «Золоту буллу», що в подальшій історії Центрально-Східної Європи стала

важливим елементом формування політичної культури спілкування підданих-шляхти зі своїми володарями [17, с.19].

З позицій формування об'єктивного погляду на історію розвитку парламентських установ важливим уявляється підкреслити, що однопалатний парламент – Генеральні штати – в якості законодавчого органу діяв ще з 1419 р. в Андоррі, а республіканський лад існував у Сан-Марино (з 1263 р., коли, до речі, була прийнята і найдавніша у світі Конституція. Тепер в цій державі діє (із змінами 1906 р.) конституція 1600р. [31, с.44].

Ранній приклад парламентського правління розвинувся в сучасних Нідерландах і Бельгії під час голландського повстання (1581), коли суверенну, законодавчу та виконавчу владу перебрати Генеральні штати Нідерландів від монарха, короля Філіпа II Іспанського. Сучасна концепція парламентського правління виникла в Королівстві Велика Британія між 1707 і 1800 роками та її сучасником, Парламентська система в Швеції між 1721 і 1772 роками [19].

У добу Ренесансу політична думка демонструє прагнення впливати на перебіг політичних процесів. Зокрема корисними є погляди Н.Макіавеллі, і хоча цей мислитель був прихильником сильної одноосібної влади, його аналіз багато в чому є повчальним і для розуміння представницької влади. Власне, увесь цей період можна віднести до теоретичних передумов появи доктрин зрілого парламентаризму, котрі з'являються дещо пізніше. Нова доба позначена іменами Гроція, Гоббса, Локка, Монтеск'є, Руссо, Берка, Канта, Гегеля, Адамса, Гамільтона, Джеферсона, Константа, Медісона, де Токвілля та інших діячів і мислителів доби Просвітництва, буржуазних революцій та національно-визвольних рухів. У працях згаданих мислителів знаходимо розроблення та обґрунтування системи поділу влади, механізму стримувань і противаг, представницької демократії та народного суверенітету тощо, які становлять основу парламентаризму як політичної доктрини і практики [49, с.5].

Період із XVII до кінця XVIII століть характеризувався в історії кардинальними змінами в економіці та політиці і отримав назву «освіченого абсолютизму». В боротьбі за формування національних держав підсумком стало

прийняття конституцій, як основного закону і базою у формуванні національних правових систем та здійснення цілого ряду суспільно-політичних реформ. Цей період (XVIII – XIX століття) можна назвати «століттям парламентаризму». Парламент остаточно формується як державний інститут. Формування парламентаризму в країнах континентальної Європи відбувалося як під впливом політичних процесів, так і внаслідок назрілих внутрішніх факторів, наприклад, появи нового класу, який претендував на владу – буржуазії [24, с.46].

В наступні століття в авангарді найбільш розвинутих держав не тільки в економічній, але і в політичній перебудові суспільства йшла Англія. Після революції 1688 р., яка остаточно привела до влади обуржуазнену земельну аристократію і верхівку торгово-промислової буржуазії, встановився режим конституційної монархії. Король Вільгельм III Оранський отримав владу з певними обмеженнями, сформульованими в «Декларації прав» і згодом у «Біллі про права»; монарх був уже не в змозі призупиняти дії законів і стягувати податки [31, с.44-45]. Набір і утримання війська також могли мати місце тільки за згодою парламенту. Так, уперше було визначено місце парламенту в системі органів влади: за ним, зокрема, закріплювалися широкі повноваження в сфері законодавства.

Подальшому посиленню всевладності парламенту сприяло прийняття в 1701 р. Акту про устрій (правління), названий також Законом про престолонаслідування. Він встановлював: 1) підзаконність королівської влади і навіть особи монарха (володіти англійською короною міг лише той, хто належав до англіканської церкви; монарху заборонялось залишити країну без згоди на те парламенту); 2) підзаконність виконавчої влади (уряд повинен був діяти не самостійно, а за «законами та звичаями королівства»; запроваджувалась персональна відповідальність членів уряду за прийняті ухвали на основі правила контрасигнування – обов'язкового візування урядової ухвали); 3) підконтрольність суддів парламенту – за рішенням обох палат припускалось зміщення суддів [31, с.45].

Отже, на зламі XVII – XVIII ст. в Англії утвердився державний лад, який визначається як дуалістична монархія. Королівські повноваження не були законодавчо закріплені. Монарх зберігав право абсолютного вето стосовно законопроектів, прийнятих парламентом, одноосібно формував уряд і за його допомогою здійснював свою політику. Ніякої відповідальності перед парламентом король та члени його уряду не несли. За парламентом же залишилося верховенство у сфері законодавства, виключне право вотування бюджету, визначення військового контингенту.

На початку XVIII ст. процес піднесення ролі парламенту отримав нового імпульсу. З-поміж заходів, ужитих в цьому напрямку, на особливу увагу заслуговують у крайньому разі два з них. Перший – пов’язаний з 1707 р., коли королівська влада втратила право вето, і тим самим передала всю повноту законодавчої влади до парламенту. Другий, не менш важливий, знайшов своє втілення в Акті (законі) 1714 р., який збільшив строк повноважень нижньої палати з 3 до 7 років. Нижня палата добилася також передачі в її руки вирішення питання про правильність виборів [31, с.46].

Поступова демократизація парламенту з розширенням виборчого права збільшила роль парламенту в контролі над урядом і в ухваленні рішення, кого король може попросити сформувати уряд. У 19 столітті Акт про Велику реформу 1832 року призвів до домінування парламенту, вибір якого незмінно вирішував, хто буде прем’єр-міністром і склад уряду [19].

Дослідник Куян І.А. зазначає, що безпосередньо зазначений термін «парламентаризм» був сформульований у 19 столітті спочатку для характеристики державного ладу, що існував у Великій Британії, а з часом набув універсального значення. З поширенням буржуазних революцій у Європейських державах парламентаризм починає розвиватись як явище як антитеза абсолютизму і прояв народного суверенітету [60, с.185].

У конституюванні парламентарної монархії в Британії чи не найважливішу роль відіграв інститут відповідальності міністрів перед парламентом. Із самого початку цей інститут означав кримінальну відповідальність за посадові злочини,

яка здійснювалася в особливому порядку («імпічменту»). Що ж стосується політичної відповідальності членів кабінету перед парламентом, то вона знаходила своє втілення у відставці кабінету, політика якого не отримувала підтримки Палати громад. Перший випадок колективної відставки кабінету мав місце у 1872 р. через поразку Британії у війні з американськими колоніями [31, с.46].

В цьому ж році відбулося розширення електоральної бази англійського парламенту. Згідно з «Актом про балотування 1872 р.», було уведене таємне голосування. Відповідно ж до Акту про народне представництво 1884 р., виборчі права отримали усі квартиронаймачі, сільськогосподарські робітники і значна частина промислових робітників, які мешкали у приміській зоні. Чисельність електорату, отже, зросла з трьох майже до п'яти мільйонів [31, с.58]. Це дало можливість змінити склад парламенту та розширити питання, які він розглядав.

Розглянемо, як запроваджувались принципи парламентаризму в державно-правовій практиці Франції. Тут розподіл влади між королем та парламентом під час повторної реставрації Бурбонів 1814–1815 рр. відбувся по-іншому. На вимогу держав Антифранцузької коаліції, які реставрували монархію у Франції та відновили династію Бурбонів, король Людовік XVIII видав Конституційну Хартію [25, с.8]. Хартія 1814 р. надала королю досить широкі повноваження, зосередивши в його руках усю повноту виконавчої влади та право видавати «розпорядження та накази, необхідні для виконання законів та для безпеки держави», затверджувати та обнародувати закони і право тимчасового вето. Монарх отримав можливість опосередковано, через призначення суддів, впливати на судову гілку влади. Двопалатний парламент: Сенат та Палата депутатів отримали решту законодавчої влади, що дозволяє визначити форму правління Франції під час реставрації Бурбонів як конституційну представницьку монархію [25, с.8].

Король зберігав за собою право скликання і закриття сесії, а також володів правом розпуску Палати депутатів. Революція 1830 р. призвела до встановлення Липневої монархії (1830-1848). Новий режим пропонує конституцію, що

отримала назву Хартії 1830 р. Відповідно до її положень, були розширені права Палати депутатів, скасовані спадкові звання перів, набагато знижувався майновий ценз для виборців. В епоху Липневої монархії сформувався і почав реалізовуватися принцип відповідальності міністрів перед парламентом [31, с.60].

Найважливіше значення для утвердження парламентаризму мали конституційні закони 1875 р. («Конституційний закон про організацію державних влад», «Закон про організацію Сенату» і «Закон про взаємовідносини державних влад»), які у сукупності і склали конституцію держави. Згідно з нею, законодавча влада належала двом палатам: Палаті депутатів, що обиралась на 4 роки прямим загальним голосуванням, і Сенату, який обирався на 9 років «непрямим» (двоступеневим) голосуванням. Обидві палати мали практично рівноцінні і дуже широкі повноваження. В законодавчій сфері у них було: необмежене право законодавчої ініціативи, право прийняття законів і бюджету. Вони здійснювали контроль за діяльністю уряду, включаючи і постановку питання про довіру до нього [31, с.60-61].

В Іспанії парламентаризм сучасного типу почав формуватися в ході війни за незалежність і одночасно першої іспанської буржуазної революції (1808-1814 рр.) Представники прогресивних сил, які намагалися замінити абсолютну монархію конституційною, провели в 1810 р. вибори до Установчих кортесів, які вибороли конституцію, прийняту в березні 1812 р. і що отримала назву Кадіської, оскільки кортеси працювали у місті Кадіси (Мадрид у той час знаходився в руках французів). Ця конституція проголосила носієм верховної влади народ. Вона передбачала розподіл влад – законодавчої (кортеси), виконавчої (король і уряд) та судової, незалежної від інших. Законодавча влада належала однопалатним кортесам, які обиралися чоловіками, старшими 25 р. Уряд формував король, але він повинен був отримати вотум довіри більшості депутатів. Король затверджував прийняті кортесами закони, проте не мав права їх розпуску. Оголошення війни, укладання миру, підписання угод з іноземними

державами – все це відносилось до прерогатив короля, проте тільки за згодою кортесів [31, с.61].

Король Іспанії отримав право верховного головнокомандування, призначення на військові та цивільні посади, право помилування, ведення зовнішньої політики та можливість вільно призначати та зміщувати міністрів, а також розпоряджатися частиною бюджетних коштів та чеканити монету. Проте Кортеси отримали право вимагати докази та пояснення від монарха в разі оголошення ним війни або укладення миру [25, с.8].

Розподіл влади між королем та парламентом під час першої реставрації Бурбонів свідчить про те, що формою правління Іспанії згідно з Конституцією 1876 р. була конституційна представницька монархія. Характерною особливістю другої іспанської реставрації Бурбонів 1975 р. є особиста ініціатива короля, щодо зменшення власних прав та повноважень. У спадок від Ф. Франко Хуан Карлос I отримав фактично необмежені права у законодавчій та виконавчій владі. Король ініціював демократичні перетворення та став ініціатором вироблення демократичної Конституції 1978 р. [25, с.8].

Таким чином, формою правління сучасної Іспанії є конституційна парламентарна монархія.

Моментом утворення єдиної німецької держави необхідно вважати квітень 1871 р., коли було ухвалено конституцію Німецької імперії. За конституцією вищими представницькими органами вважалися Союзна рада та Рейхстаг, але їх компетенція була досить обмеженою, оскільки імператору (кайзеру), яким міг бути лише прусський король, належало право здійснювати законодавчі, установчі та контрольні функції. Кайзер призначав голову виконавчої влади – імперського канцлера та здійснював контроль за діяльністю останнього, розпоряджався збройними силами, вирішував питання війни і миру, представляв Німеччину у міжнародних справах. До компетенції Союзної ради, члени якої призначалися урядами союзних держав, належало право схвалення (санкціонування) законів, видання указів, які мали силу законів, контроль органів виконавчої влади, розпуск Рейхстагу до закінчення терміну його

повноважень, призначення союзної екзекуції у випадку невиконання одним із союзних урядів своїх зобов'язань. Право голосу у Союзній раді належало державі, тобто її члени повинні були виражати лише волю своєї держави, а не особисту точку зору. Рейхстаг, депутати якого обиралися на основі загального виборчого права (правом голосу користувалися чоловіки, що досягли 25-річного віку, за винятком військовослужбовців), володів законодавчою ініціативою, але всі його ухвали підлягали затвердженню імператором та Союзною радою. Згода Рейхстагу була умовою ратифікації міжнародних договорів, якщо предмет договору входив до кола повноважень законодавчої влади. Разом із Союзною радою Рейхстаг мав повноваження у сфері розгляду та затвердження державного бюджету, державної позики тощо. Контроль за діяльністю виконавчої влади до кола повноважень Рейхстагу не належав [34, с.9].

Отже, безсумнівними здобутками розвитку парламентаризму в Німецькій імперії необхідно вважати виборче право та, хоч і обмежену, законодавчу компетенцію Рейхстагу. Проте відсутність контролю за виконавчою владою не дозволяла Рейхстагу в повній мірі впливати на суспільно-політичні процеси у державі. Розвиток представницьких засад в управлінні часів Німецької імперії свідчить, що там мав місце синтез дуалістичної монархії та раціоналізованого парламентаризму – режиму, при якому парламент позбавлений таких повноважень, як інвеститура, тобто юридичне затвердження уряду та зменшення можливостей контролю за урядом з боку парламенту.

Період Веймарської республіки (1919-1933 рр.) характеризувався значною демократизацією суспільно-політичних процесів. Введення республіканської форми правління, суттєве розширення повноважень парламенту у сфері контролю за виконавчою владою, введення загального виборчого права для чоловіків і жінок з 20-річного віку, активна участь Рейхстагу у виробленні зовнішньополітичного курсу дозволяють зробити висновок про певне зміцнення парламентаризму в Німеччині. Але конституційне закріплення за президентом значних повноважень у поєднанні з недоліками законодавчого регулювання діяльності партій у державі за умов економічної кризи призвели до

нестабільності демократичних засад народного представництва та мали своїми наслідками встановлення нацистської диктатури. Розвиток парламентаризму за часів Веймарської республіки дає підстави стверджувати про зміщення державно-політичного розвитку Німеччини у напрямку президентської республіки [34, с.10].

Період нацистської держави (1933-1945 рр.) характеризується руйнуванням парламентської системи Веймарської республіки. Посада президента імперії згідно з законом від 1 серпня 1934 р. поєднується з посадою рейхсканцлера, ліквідується місцеве самоврядування, забороняється діяльність всіх партій, окрім нацистської, а рейхстаг формується за партійним принципом. Інституалізація нацистської партії у фашистській системі здійснюється в напрямку перетворення монопартії у партію-державу. Відбулося конституційне вродання партії в державу. «Вождь партії» є главою держави, керівником уряду, подібна унія стосується і цілого ряду інших посад у державному та партійному апараті. Партія стає частиною державного апарату, а тому на неї поширюються норми державного права [34, с.10].

Після закінчення Другої світової війни у 1945 р. західна частина країни була організована на федеративних засадах як Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). У новій парламентській системі, розробленій у 1948-49 роках та закріплених у Конституції 1949 р., були збережені як інститут президентства, так і народно обрана законодавча влада – два найвпливовіші інститути Веймарської системи. Проте інститут президентства був позбавлений практично усіх політичних повноважень, а також свого колишнього права скликати всенародне голосування, президент практично став номінальною фігурою. Нижня законодавча палата (тепер названа Бундестаг) мала дуже обмежене право на припинення повноважень уряду та кабінету міністрів (канцлера та міністрів). Щоб уладнати проблему нестабільності виконавчої влади, Основний закон передбачає «конструктивний вотум недовіри». Практично це означає, що Бундестаг може усунути канцлера шляхом проголошення йому вотуму недовіри лише за умови, якщо спочатку визначиться з кандидатурою наступника. Згідно з

Основним законом Бундестаг, новостворений парламент, який обирається безпосередньо суверенним народом, мав верховенство над двома іншими владами, виконавчою і судовою. Пам'ятаючи уроки Веймарської республіки, де голова уряду був відповідальним одночасно перед парламентом і президентом як главою держави, автори Конституції 1949 р. подбали про те, щоб виконавча гілка влади – канцлер і його кабінет – була політично відповідальною перед Бундестагом і обиралася його членами таємним голосуванням. Конституція ФРН 1949 р. заклала підвалини парламентського правління, що характеризується верховенством парламенту та наявністю основних принципів парламентаризму – формуванням уряду на підставі співвідношення сил у парламенті, політичною відповідальністю уряду перед парламентом, переходом виконавчої влади від глави держави до уряду [34, с.11].

На американському континенті, зокрема в США, представницькі установи національного масштабу створювались на світанку формування державності, в період боротьби американських колоній за незалежність, і остаточно утвердились у результаті прийняття Конституції 1787 р. Саме вона відіграла важливе значення для розвитку держави, адже не тільки окреслила загальні контури конституційного ладу, але й визначила подальший її політичний розвиток на цілі століття [31, с.53]. Саме з цього часу починає свій відлік система буржуазно-демократичних органів, як система, що виконує певні соціальні функції, яка має порівняно сталу структуру і володіє набором характерних ознак. Починає свою діяльність, зокрема, законодавчий орган в якості провідного нормовстановлюючого інституту [31, с.52].

Характерними рисами й одночасно особливостями Американської державності стало визнання принципу виборності виконавчої влади і, виходячи з цього, республіканського правління, при цьому республіка (у розвиток англійської традиції парламентської монархії) засновувалась на безумовному верховенстві представників законодавчої влади (відповідно до пануючого погляду XVIII ст. законодавча влада вважалась визначальною в житті держави); закріплення принципу федеративного державного устрою, побудованого на

визнанні високого ступеня самостійності штатів; підкорення організації державної влади принципу розподілу влад (у розвиток доктрини Дж. Локка поряд із законодавчою владами в особливе становище виділялась і судова – як гарант забезпечення прав і свобод громадян) [31, с.53].

В Італії боротьба ліберальних і демократичних кіл суспільства за утворення парламентських політичних інститутів поєднувалась із боротьбою за національне визволення та об'єднання країни. Вже в ході революції 1848–1849 рр. король Франції Фердинанд II змушений був дарувати конституції: Сицилії – у січні, Папській області, Тоскані та П'ємонту – в лютому–березні 1848 р. Були обрані парламенти і сформовані уряди. Після приєднання Неаполітанського королівства до П'ємонта, в лютому 1861р. в Турині відбулось урочисте відкриття італійського парламенту, на якому 14 березня Віктор Емануїл був проголошений королем Італії [31, с.64].

В той же час XIX сторіччя не стало тріумфом парламентаризму. Навпаки, у Західній Європі та США спостерігався майже повний відрив парламентаріїв від тих, кого вони представляли. Авторитет парламенту постійно падав, а сам орган влади виглядав дискусійним клубом, нездатним до прийняття політичних рішень. По збігу обставин затяжна криза парламентаризму збігалася з підйомом народних мас. Народні маси намагалися диктувати парламентаріям і урядам свою волю, вони заявляли про свої претензії на владу. Політична активність народних мас змусила політиків піти на компроміс, наслідком чого стала поява інституту референдумів, народного вето, що розширювали права мас на участь у державному управлінні [61, с.61].

Інші країни в XX ст. поступово перейняли те, що згодом було названо Вестмінстерською системою правління, з виконавчою владою, відповідальною перед нижньою палатою двопалатного парламенту, та здійсненням від імені глави держави повноважень, номінально наданих главі держави – отже, використання таких фраз, як уряд її величності (у конституційних монархіях) або уряд його високості (у парламентських республіках). Така система стала особливо поширеною в старих британських домініонах, багато з яких мали

конституції, прийняті британським парламентом; таких як Австралія, Нова Зеландія, Канада, Ірландська вільна держава та Південно-Африканський Союз. Деякі з цих парламентів були реформовані або спочатку були розроблені як відмінні від їх первісної британської моделі: австралійський Сенат, наприклад, з моменту свого заснування більше відображав Сенат США, ніж Палата лордів Великобританії; тоді як з 1950 року в Новій Зеландії немає верхньої палати. Багато з цих країн, наприклад Тринідад і Тобаго та Барбадос, розірвали інституційні зв'язки з Великою Британією, ставши республіками зі своїми власними церемоніальними президентами, але зберегли Вестмінстерську систему правління [19].

Демократія та парламентаризм ставали все більш поширеними в Європі в роки після Першої світової війни, частково нав'язані демократичними переможцями Сполучених Штатів, Великої Британії та Франції, щодо переможених країн та їхніх спадкоємців, зокрема Веймарської Республіки Німеччини та Першої Австрійської Республіки. Урбанізація дев'ятого сторіччя, промислова революція та модернізм вже висунули парламентські вимоги радикалів і народжуваного руху соціал-демократів все більше неможливо ігнорувати; ці сили стали домінувати в багатьох державах, які перейшли до парламентаризму, зокрема у Французькій третій республіці, де Радикальна партія та її лівоцентристські союзники домінували в уряді протягом кількох десятиліть. Однак зростання фашизму в 1930-х роках поклало кінець парламентській демократії в Італії та Німеччині, зокрема [19].

Після Другої світової війни переможені фашистські держави Осі були окуповані союзникам-переможцями. У тих країнах, окупованих союзними демократіями (Сполучені Штати, Сполучене Королівство та Франція), було введено парламентські конституції, в результаті чого були прийняті парламентські конституції Італії та Західної Німеччини (нині вся Німеччина) та Конституція Японії 1947 року. Досвід війни в окупованих країнах, де законним демократичним урядам було дозволено повернутися, зміцнив громадську відданість принципам парламенту; в Данії, нова конституція була написана в

1953 році, в той час як тривалі та різкі дебати в Норвегії не привели до жодних змін до сильно вкоріненої демократичної конституції цієї країни [19].

В другій половині XX ст. головним легітимним засобом розв'язання державно-політичних конфліктів є конституція. Наприклад, розробляючи Конституцію 1958 р., парламент Франції з огляду на негативний досвід Третьої та Четвертої республік зробив усе, аби уникнути такого недоліку парламентської форми правління, як значна нестабільність попередніх режимів (парламент було поділено на численні фракції, які не могли створити дисципліновану більшість, уряд був коаліційним та нестійким). Метою авторів Основного закону було вдосконалити, раціоналізувати структуру влади, підвищити її ефективність та зменшити можливості для політичних маніпуляцій в партійних інтересах. Обов'язковою умовою було збереження інституту відповідальності уряду перед парламентом. Після того, як було ухвалено рішення не переходити до англійської системи мажоритарного голосування в один тур, яка не одмінно привела б до укрупнення політичних партій, значну частину «раціональних» нововведень було спрямовано на підвищення відповідальності проурядової більшості за долю Кабінету [28, с.159].

На відміну від Франції та Британії в Австрії порядок роботи Національної Ради визначається регламентом, що є федеральним законом і приймається конституційною більшістю у 2/3 депутатів Палати. За дотриманням регламенту слідує 5 секретарів-депутатів і три депутати, які обираються для нагляду за дотриманням регламенту [53, с.104].

В Італії основи діяльності парламенту виписані в Конституції, де сформульовані основні принципи діяльності обох палат. Стаття 64 Конституції проголошує: «Кожна Палата приймає свій регламент абсолютною більшістю голосів своїх членів». Таким чином, регламент не є законом, але приймається як спеціальний закон з додержанням відповідних норм Конституції. Кожна палата має свій регламент, хоча основні їх положення загалом співпадають.

У Португалії діяльність однопалатного парламенту, Асамблеї республіки, також регламентується Конституцією, але крім того ще й Органічним законом

про Асамблею Республіки, Регламентом Асамблеї Республіки і законом про статус депутата.

Парламент Фінляндії має назву Едускунта. Його діяльність регулюється Актом про Едускунту 1928 року [53, с.104].

Отже, дослідивши світову історію розвитку парламентаризму варто сказати, що вона по різному розвивалася у різних країнах в залежності від реального сприйняття і впровадження принципу поділу влади, історичних умов розвитку суспільства. Парламент був і є органом представницької влади. Він є сьогодні основною владною структурою держави, що може протистояти виконавчій владі у її прагненні отримати якнайбільше прав для виконання власних повноважень. Україні варто уважніше вивчати та перебирати вдалі практики світового парламентаризму з метою втілити на нашій землі все найкраще, що є в світі.

3.2. Світовий парламентаризм сьогодні

Питання сучасного стану світового парламентаризму у демократичних країнах світу, його сутність, подальший розвиток і вплив на світову політику є на сьогодні як ніколи актуальними. Підвищений інтерес до цієї проблеми обумовлений зростанням значення ідей демократії та розвитку громадянського суспільства. Адже, парламентаризм – багатоаспектне явище, яке має особливості в різних державах; припускає наявність парламенту, але такого, що втілює в собі інтереси та сподівання народу; і який при цьому реально має владу в державі. Визначальну роль у процесі здійснення завдань і функцій держави, взаємодії між суспільством і державою, громадянами і владою в демократичних країнах відіграє законодавча влада через парламент. Оскільки парламентаризм є

найвищою формою прояву представницької демократії, то цей інститут потребує систематичного вдосконалення та реформування.

Варто сказати, що парламентська система, або парламентська демократія – це система демократичного управління державою (або підлеглим утворенням), де виконавча влада отримує свою демократичну легітимність завдяки своїй здатності користуватися підтримкою («довірою») законодавчої влади, як правило, парламенту, якому він підзвітний. У парламентській системі глава держави зазвичай є особою, відмінною від глави уряду. Це відмінність від президентської системи, де глава держави часто є також главою уряду і, що найважливіше, де виконавча влада не отримує свою демократичну легітимність від законодавчої [19].

Країни з парламентською системою можуть бути конституційними монархіями (як Британія, Іспанія, Швеція), де монарх є главою держави, а главою уряду майже завжди є член парламенту, або парламентськими республіками, де переважно церемоніальний президент є главою держави (Німеччина, Італія, Австрія). У деяких парламентських республіках, серед деяких інших, глава уряду також є главою держави, але обирається парламентом і несе відповідальність перед ним. У двопалатних парламентах глава уряду, як правило, хоча і не завжди, є членом нижньої палати [19].

У європейській моделі конституціоналізму конституційні системи правління засновані на моделі гнучкого поділу державної влади, що передбачає досить широкі повноваження законодавчої влади, яка відповідальна за формування уряду та здійснює контроль за його діяльністю. Така система взаємовідносин між вищими органами державної влади є змістом парламентаризму, що є ключовим елементом конституційних систем правління європейських держав [23, с.51–52].

Парламентаризм сьогодні є домінуючою формою правління в Європі, де 32 з 50 суверенних держав є парламентарними [19]. Так, переважна більшість країн ЄС мають правління парламентського типу. Із 28 держав – членів Європейського Союзу 19 мають суто парламентські форми правління, 8 –

змішані (в більшості – з перевагою парламентських форм) і лише Кіпр – президентську; серед інших держав, що територіально охоплюються європейською моделлю конституціоналізму, є членами Ради Європи та не є членами ЄС, переважають змішані форми правління [23, с.52].

Він також поширений в Карибському басейні, будучи формою правління 10 з 13 острівних держав, і в Океанії. В інших країнах світу парламентські країни зустрічаються рідше, але вони поширені на всіх континентах, найчастіше в колишніх колоніях Британської імперії, які підтримують особливий тип парламентаризму, відомий як Вестмінстерська система [19].

Необхідно зазначити, що в європейській практиці розбудови політичної системи внесення змін і доповнень до Основного закону не є винятком з правил. Навпаки це явище є досить поширеним. Так, до Федерального конституційного закону Австрії (1920 р.) тільки у період 1990-2000 рр. було включено 26 нових статей, внесено зміни та доповнення до 95 статей, скасовано 3 статті. Юридичною основою вирішення міжнаціональних проблем у Бельгії стали конституційні реформи 1970, 1980, 1988 й 1993 рр., що ознаменували перехід від унітарного державного устрою до федеративного. А з часу проголошення 17 лютого 1994 р. консолідованого тексту Конституції до неї було включено більше 10 поправок. До Конституції Ісландії (1944 р.) вносились поправки у 1959, 1968, 1984, 1991 й 1995 рр. У Португалії перегляди Конституції (1976 р.) відбувалися 1982, 1989, 1992, 1997, 2000 рр. [59, с.132].

Зазначимо, що рекордсменом за змінами була Конституція Швейцарії (Швейцарської Конфедерації) від 1874 р., котра за 125 років свого існування частково переглядалася більше 130 разів. Нині у Швейцарії чинна Конституція від 18 квітня 1999 р. До речі, ця країна виявилася понадостанньою в Європі та й однією з останніх в світі, що визнала виборчі права за жінками. Це трапилося лише на референдумі в червні 1971 р., після того як на референдумі 1959 р. відповідна пропозиція була відкинута. А на Мальті жінки здобули це право лише у 1997 році [59, с.132].

Парламент є представницьким органом держави. У різних країнах він має різні назви: Національна Асамблея (Франція), Всекитайські Збори народних представників (Китай), Верховна Рада (Україна), Бундестаг (Німеччина), Ріксдаг (Швеція), Стортінг (Норвегія), Едускунта (Фінляндія), Фолькетінг (Данія), Альтінг (Ісландія), Сейм (Польща), Скупщина (Югославія), Меджліс (Туреччина), Кнессет (Ізраїль) [53, с.159].

За кількістю членів парламент Китаю є найбільшим (3000 осіб), а парламент Ліхтенштейну (Законодавча асамблея) – найменшим (15 осіб).

Парламенти країн світу є однопалатними або двопалатними. За конституцією Південно-Африканської Республіки від 1983 року в цій країні діяв трьохпалатний парламент: Палата зборів, Палата представників і Палата делегатів. За Конституцією 1996 року тут встановлено двопалатний парламент, що складається з Національних зборів і Національної ради провінцій. У деяких країнах до парламенту входять глави держав. Так, у Великій Британії до парламенту належить Палата лордів, Палата громад і королева. У Німеччині за Конституцією Бундесрат не входить до парламенту, але без нього законодавча функція парламенту неможлива. У Туркменістані, крім парламенту (Меджліс), діє вищий представницький орган (Халк маслахати), до якого входять депутати Меджлісу, президент і члени Кабінету міністрів [53, с.160].

Однопалатний парламент є природнім для унітарних держав, а двопалатний парламент – для федеративних держав. Вважається, що верхня палата (або Сенат) представляє інтереси суб'єктів федерації. Проте є також унітарні держави з двопалатними парламентами. У них верхня палата традиційно є поміркованою і стримує революційні рішення нижньої палати (Палати представників).

Однопалатних систем приблизно у два рази більше ніж двопалатних. У одній із робіт наведено 55 країн з однопалатними парламентами і 28 країн з двопалатними. Вважається, що однопалатна система забезпечує швидке здійснення законодавчого процесу і є більш ефективною [53, с.160].

В той же час двопалатні парламенти мають свої переваги. Наприклад, німецький парламент є класичною формою двопалатного парламенту, що виконує своє першочергове значення – можливість земель мати своє представництво у законодавчому органі та впливати на прийняття рішень на загальнодержавному рівні – задля чого і було запроваджено таку форму парламенту, що зумовлено історичними факторами становлення парламентаризму у Німеччині. Характерним для організації діяльності та структури парламенту в Німеччині є те, що законодавча влада сконцентрована на федеральному рівні у двох палатах Бундестагу та Бундесрату, а на рівні земель – у ландтагах. В свою чергу виборність Бундестагу розкриває демократизм законодавчої влади в країні [16].

Та не слід вважати, що двопалатність – це ознака федералізму. Поряд із федераціями двопалатність має місце також у деяких унітарних державах (Японія, Польща, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Італія, Франція та інші). Бікамеральність в унітарних країнах, як правило, аргументується тим, що вона деяким чином підтримує рівновагу інтересів і сил усередині представницького органу, стримуючи законодавчу владу, а також, на думку деяких, забезпечує більш відповідальну і добротну роботу над законопроектами (помилки однієї палати можуть бути виправлені іншою) [16].

В багатьох країнах світу парламентом або палатою парламенту керує колегіальний орган (президія, правління, бюро). Це, як правило, малочисельний орган, але є країни, де він дуже громіздкий: в Італії – 16 (у кожній з двох палат), у Франції – 38 (22 у Національній Асамблеї (голова, 6 заступників, 3 квестори, 12 секретарів) і 16 у Сенаті (голова, 4 заступники, 3 квестори, 8 секретарів). Колегіальні органи є робочими органами палат і не мають права приймати будь-які рішення замість палати як під час сесії, так і під час канікул. Вони мають всі повноваження для керівництва обговореннями у палаті [53, с.163].

Крім колегіальних органів деякі парламенти формують спеціальні органи для підготовки порядку денного сесії: конференція голів (Бельгія), рада старійшин (ФРН). Організаційну роботу палат і постійних комітетів

забезпечують адміністративні служби. Обслуговуючий персонал комітетів складається з службовців-фахівців та секретарів. Структура парламентів світу є різною, але можна назвати основні органи і підрозділи, які є майже у кожному парламенті: комітети; фракції; апарат; адміністративна служба.

Парламенти відіграють важливу роль в управлінні країною, у формуванні її державної політики. Щоб виконувати такі важливі функції, сам парламент повинен бути дієздатним і раціонально організованим, а саме:

- бути налаштованим до ефективного функціонування, уникнення внутрішніх конфліктів і чіткого дотримання власного регламенту [53, с.159-160];
- володіти всебічною інформацією про стан справ у державі на тому ж рівні, що й виконавча влада, яка має у своєму розпорядженні величезну інфраструктуру. Такої інфраструктури парламент мати не може, тому, очевидно, він повинен отримувати інформацію не тільки від своїх служб, а й безпосередньо від виконавчої влади;
- мати допоміжні структури, які б забезпечували постійні комітети та парламентарів аналітичними матеріалами з різних проблем державного будівництва, політики, економіки, культури, освіти, науки, охорони здоров'я і нових технологій [53, с.164].

Висновки до Розділу III.

Отже, сучасні світові парламенти – це складні структури, що сформувалися на основі місцевих та світових звичаїв та традицій. Світовий парламентаризм пройшов довгий та складний шлях еволюції від зборів давніх людей до сучасних парламентських структур. На сьогодні більшість країн світу мають парламенти. Десять вони відіграють важливу роль і керують державою, визначають її внутрішню та зовнішню політику, а десять просто відіграють формальну роль і таким чином є фальшивим народовладдям даної держави.

РОЗДІЛ IV. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

4.1. Історія українського парламентаризму від Київської Русі до кінця XVII ст.

Традиції сучасного парламентаризму в Україні своїм корінням сягають грецьких міст-держав. Перші згадки про форми стародавньої демократії на території України відносяться до періоду від V століття до н.е. до II століття н.е. Вони існували в давньогрецьких полісах Північного Причорномор'я (Ольвія, Пантікапей, Херсонес), де практично повністю відтворювалася державна система Афін. Проте скіфський вплив на грецькі поліси був настільки сильним, що з часом первинні форми демократичного правління були скасовані; низка грецьких міст-держав (Фанагорія, Феодосія та інші) об'єдналися в Боспорське царство, в якому Народні збори перестали бути чинними [53, с.17].

Наступний етап – це історія східного слов'янства. Починаючи від 6 століття верховним органом самоврядування й суду у слов'ян були загальноплемінні зібрання – віча, на яких вирішувались найважливіші питання життя племені. Як орган громадського самоврядування, що виник за первіснообщинного ладу, віче у східнослов'янських племен було проявом прямого народовладдя, формою народного волевиявлення [50, с.374]. Це підтверджує український історик В.Смолій, який зазначає, що «традиції українського парламентаризму містяться у світанковій далечині історії східного слов'янства. Саме тоді народився звичай скликати сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені [30, с.93].

На подив багатьох критиків нашої вітчизняної історії і політичних традицій (буцімто антидемократичних), вічевий лад існував у слов'янських племен-антів IV – VI ст.) [31, с.31]. Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський зазначав: «...ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві, й від того у них щастя й нещастя в

житті вважаються справою спільною...». Інший його грецький сучасник Маврикій Стратег теж відзначав близькість життя слов'ян і антів за своїми звичаями, любов'ю до свободи. М. С. Грушевський писав, що анти збирались на віча, на яких вирішувалися всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племені чи групи родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з-поміж племінної старшини. «Вічове начало було рідним всім слов'янам руським», зазначав і М. І. Костомаров [42, с.5-6].

Віче – інститут звичаєвого права на Русі, означав народні збори для вирішення державних і місцевих справ. Про це свідчить перша літописна згадка про віче 997 р. у Белгороді: «И створиша вече в городе и реша...» (ПВЛ, 997 р.). Прямих і непрямих літописних згадок про віче («сдумавше поляне...»; «реша древляне... и избраша лучьшие мужи», «реша кияне»; «... и всту жиша людье во граде и реша» та ін. (ПВЛ, 945, 968 рр.) за підрахунками дослідника Єрмолаєва В.М. найбільше з другої половини XI – до початку XIII ст. Ця тенденція відображає об'єктивну роль віча у суспільно-політичному житті Київської держави [42, с.6-7].

Місцем вічових зібрань правили площі біля головного храму міста, княжі двори чи «торговища», де могла вміститись значна кількість народу. За свідченням літописців, у Києві місцем зібрань був «Ярославів двір», найбільш багатолюдних – на площі перед Софіївським собором. Участь у вічових зборах розумілась у Давній Русі, ймовірно, як право, яке належало усім вільним. Компетенція віча як сукупність його повноважень у системі влади і управління давньоруської держави була досить широкою, а фактично – необмеженою [42, 8-9].

Дослідник Музиченко П.П. зазначає: «Державний устрій України-Русі мав усі передумови для подальшого створення представницьких структур. Тогочасне віче правомірно розглядати як орган прямого народоправства, який функціонував у вигляді зборів громадян міста, землі і розглядав та виносив ухвали у справах, що стосувалися цілого князівства чи землі. У цьому плані Київська держава розвивалась в контексті державних форм правління

європейських держав, але з її занепадом (кінець XIV-XV століття) традиції демократизму та парламентаризму не дістали подальшого розвитку» [80, с. 48].

Досить часто народ брав особисту участь як у закликанні князів на престол, так і в вигнанні їх «зі стола». Існував звичай укладання «ряду» між князем і вічем, коли той «сідав» в якому-небудь місті. «Ряд», як правило, накладав на князя конкретно означені зобов'язання відносно общини. Роль віча значно зростала у часи соціальних потрясінь та у випадках загрози з боку кочівників [21, с.21].

С. Дністрянський утверджує передісторію парламентаризму: «...українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починаються з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правління київських князів найбільш демократичного характеру» [63, с.29-30].

В той же час сучасний дослідник парламентаризму Журавський В.С. зазначає, що такий інститут, як віче, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури. Навіть прийняття рішень у формі голосування перетворювалося, за свідченням авторитетних істориків, на стихійне безладдя. А запрошення князя на київський стіл за ініціативою віча не мало абсолютного характеру. За підрахунками М. Грушевського, з чотирнадцяти таких епізодів, відомих з літописів, лише чотири рази громада «проводила» свого кандидата [47, с.12-13].

Підтверджує ці думки дослідниця Дмитрушко В. Вона вказує, що в той час не існувало ні сталих термінів скликання віча, ні місця зборів, ні визначеної ініціативи його скликання. А тому період існування віча розглядають як приклад боротьби тенденцій одноособової влади та народовладдя, стверджуючи, що на цьому ґрунті вже потім з'являються паростки парламентаризму [37, с.21].

Парламентаризму на українських землях не пощастило: традиції Києво-Руської держави X-XII ст. не знайшли свого продовження в подальшу добу. Літописні тексти, що описують історії українських земель у цей час, вкрай мало згадують про інститут віча – нашого аналога зібрання вільних людей. Так само мало згадок про князівські з'їзди – снєми, що слугували своєрідною формою

комунікації між представниками династії Рюриковичів протягом XI–XIII ст. [41, с.20]. Продовження київських віч знайшло вираження в боярських думках Галицько-Волинського королівства та московської держави. В росіян вищим представницьким законодавчим і управлінським органом була Боярська дума, до складу якої входили представники вищих верств боярства [24, с.45].

А в українській державі, наступниці Київської Русі певні прояви парламентаризму можна шукати вже в першій половині XIII ст. За літописними джерелами у XII-XIII ст. на Галичині й Волині віче проявляє себе досить рідко. Літописець вперше згадує про віче 1097 р. Віче було скликано самими містянами або за ініціативою бояр, невдоволених внутрішньою політикою Давида, які примусили його з допомогою віча відмовитись від авантюрного рішення [42, с.14].

На сторінках Галицько-Волинського літопису тогочасні бояри дуже часто самі вирішують або безпосередньо впливають на вибір того, хто має бути володарем Галича. Парламентські практики, що сформувались як самостійне явище в XIV ст., не встигли викристалізовуватись у Руському королівстві в постійно діючу інституцію. Подальша історія українських земель пов'язана з історією країн, що успадкували володіння нащадків Романа Мстиславовича та Данила Романовича. Приклад Угорського королівства, а радше угорської шляхти, був швидко запозичений у Литовському князівстві та Польському королівстві [17, с.20].

Станово-представницькі органи влади формувалися в Польщі і Литві за зразком Київської Русі. В Польщі у XII-XIII ст. існували віча, в яких брало участь все вільне населення міст і довкілля. Як стверджують історики Польщі, за короля Болеслава I в XIII ст. проводились удільні і «генеральні віча». Із зростанням ролі можновладців в управлінні землями і державою вони почали скликати з'їзди, за якими збереглась стара назва віче. З об'єднанням держави на початку XIV ст. з'явилися загальнодержавні віча. Коли на земські і загальнодержавні з'їзди почала збиратись шляхта, а також представники міст і капітулів, ці з'їзди одержали назву вальних (загальних) сеймів, які скликалися

королем. В їх роботі брали участь король і королівська рада. З 1386 р. вибори короля стали проводитись виключно на вальних сеймах. Сейми збиралися щорічно і могли засідати й за відсутністю короля. Але вони не мали визначеного представництва, воно було започатковане земськими сеймами, що вирости з удільних віч князеві [42, с.26].

Поряд із середньовічним англійським Парламентом можна поставити і Бальний (загальнодержавний) Сейм Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої [21, с.22]. Взагалі Велике князівство Литовське очолював Великий Князь, який уособлював законодавчу, виконавчу і судову влади. Однак, вже з 13 століття при литовських князях існувала боярська рада, яка функціонувала як дорадчий орган, обмежувала владу князя і отримала назву Пани-Рада. Однією з найважливіших функцій Пани-Ради ще з 14 століття стає обрання великого князя, яке відбувається на з'їзді розширеного складу Пани-Ради – Сеймі. Сейм обирав князя, земських урядників, мав право оголошувати війну, встановлювати податки. Сейм був двопалатний і складався з двох кіл: перше коло (Нижня Палата) – лицарське, по два шляхетні депутати з повіту; друге коло (Верхня Палата) – Пани-Рада [50, с.375].

Внаслідок реформи 1425-1435 рр. тут постали органи шляхетського самоуправління та репрезентації, що прискорило розвиток парламентаризму. Також значного поширення в українських землях набуло міське самоврядування, засноване на магдебурзькому праві, яке з кінця XV ст. польська і литовська влада почали надавати окремим українським містам [66, с.49].

Однією із станово-представницьких установ Європи у свій час був і Вальний (загальнодержавний) Сейм Речі Посполитої. Представники української шляхти брали участь у роботі сеймів. Інколи сейми приймали закони [37, с.21].

Шляхта українських воєводств досить пізно, порівняно з європейськими монархіями, познайомилася та долучилася до нових для себе практик. Лише з поширенням коронного права у 1434 р. та утворенням Руського й Подільського воєводств вона остаточно стала повноправним учасником політичного життя в Польському королівстві, де їхні брати-шляхта з коронних воєводств ще за

століття до цього почали свій діалог із монархом. Випрацювання процедури спілкування з королем та організації регіональних зібрань – сеймиків – у першій половині XV ст. стали основою для формування станового представницького органу – сейму, що прийшов на зміну коронним з'їздам шляхти. Першим сеймом, на який приїхали представники воєводств із повноваженнями від регіональних зібрань, був сейм 1468 р. А починаючи від 1493 р. сейми не тільки відбуваються регулярно, а й залишають по собі доробок – статuti, а згодом сеймові конституції [17, с.23].

Завоювання українських земель ВКЛ та Польщею в 14 ст. сприяло проникненню і переплетенню західних цивілізацій, культур, інтелектуального життя зі сферами східних культур, ментальності й мислень, віросповідань, інтелекту, зумовлювали і породжували своє вираження та подальші історико-правові традиції правових підходів, конструкцій, мали тенденцію до інтеграційних процесів, що мали вплив на історико-правову спадщину, зокрема, у питаннях парламентських інституцій, організації парламентів [80, с.46].

Обидва сейми формувалися на основі делегованого представництва спочатку від крайових («земельних», «воєводських»), а згодом повітових сеймиків-органів місцевого самоврядування. Вони склалися в основному з представників шляхти. Більших успіхів досяг польський Сейм, який з часом перебрав на себе виключне Право у сферах законодавства, затвердження податків, прийняття рішень про скликання ополчення тощо. За королем лишалося виключне право скликання. Сеймів і сеймиків, та проголошення від свого імені прийнятих сеймами законів (конституцій) [21, с.23-24].

В 1569 р. Люблінська унія створила Річ Посполиту обох народів, федерацію, що склалася з двох рівноправних членів – Корони і Литви. Правова основа унії складалася з верховної влади, а саме короля і парламенту, бо не складалася з багатьох народів, утримувала свою єдність, характеризувалася непорушною повагою до сейму [80, с. 50].

Об'єднаний Сейм Речі Посполитої, який став головною політичною силою держави, також діяв на засадах польського, а не литовського права. Шляхта

утвердилася як панівна сила польського суспільства вже на рубежі XV-XVI ст. Посилювало її роль і право «*liberum veto*», за яким передбачалася одностайність Сейму у прийнятті рішень. Взаємозв'язок вищої (Сейм) і місцевих (сеймики) представницьких установ був закріплений правилом, за яким делегати у Сеймі не лише представляли свої території, а й керувалися рекомендаціями («інструкціями») сеймиків. Інколи сейми приймали закони, вигідні українській спільноті. Такими були, наприклад, «варшавська конфедерація» (1573 р.) з гарантією віротерпимості та скасування у 1601 р. «баніції» (оголошення поза законом) значної частини українського козацтва. Але такі факти були епізодом на фоні загальної пропольської, прокатолицької та антиукраїнської політики. Наприклад, у 1569 р. постановою Сейму було ліквідовано Запорізьке військо. Слід згадати і його рішення 1623 р. 1625 р., за якими відхилялися проекти зрівняння у правах католиків і православних. Досить часто Сейм при ратифікації договорів з українцями корегував домовленості у бік обмеження обіцяних королем прав і вольностей [21, с.23-24].

У польсько-литовський період зародилося ще одне явище, пов'язане з передісторією українського парламентаризму – козацька рада. Козацьке утворення мало назву «Військо Запорозьке», яке визначалося реальною самовладністю і загалом перебувало поза інституційним ядром Речі Посполитої [37, с.21].

Козацька республіка була створена на базі Запорозької Січі, в якій вищим органом влади була Січова Рада (Коло). Рада збиралася тричі на рік: у перший день Нового року, на Великдень і на Покрову. Право участі в Раді мали всі козаки, а сама Раду скликали довбиші, б'ючи у литаври. Рада відкривалася в урочистій обстановці, козаки ставали в коло, осавул виносив військові клейноди – прапор і бунчук, після чого кошовий оголошував Раду відкритою. Рада розглядала найважливіші питання: вибори кошового отамана (щорічно у перший день Нового року), судді, писаря, осавула і курінних отаманів, а також перерозподіляла земельні, лісові і водні угіддя серед куренів, старшин і козаків [53, с.50].

У першій половині XVII ст. козацтво, оговтавшись від буремних подій 1590-х рр., поволі стає помітним елементом політичного життя Речі Посполитої [17, с.26-27].

Підтримка козацтвом церкви і сприяння у відновленні православної ієрархії Київської митрополії 1620 р. додали до політичних вимог ще й релігійні гасла. Важливим елементом у політичній культурі козацтва 1620–1640-х років стали посольства на сейм. Вперше таке посольство було відправлене 1623 р. з надіями врегулювати сплату за участь козаків у Хотинській війні. За два роки, на сейм 1625 р., козацькі послы вже їхали, маючи з собою значно докладнішу, ніж 1623-го, інструкцію. Вершиною козацьких домагань стали претензії на участь в елекції 1632 р. [17, с.27].

Пізніше, козацькі ради відіграли ще більш значиму роль. В 1637-1638 рр. Богдан Михайлович Хмельницький на скликаній у Києві 30 серпня 1638 р. раді був обраний членом посольства до короля, яке мало домагатися пом'якшення умов «Ординації» [76, с.68].

Описуючи початок війни проти Польщі літописець С. Величко пише: «Трохи відпочивши, Хмельницький і курінні отамани знову зійшлися в кошового, де про багато речей розмовляли й радилися. Після цієї приватної ради звелено знову вдарити в котли і вистрілити з двох великих гармат, закликаючи військо до Січі на збори. Рада зібралася перед вечірньою відправою, і їй відразу було віддане розпорядження Хмельницького й кошового, скільки війська має йти на Україну» [1].

На жаль, із джерел не зрозуміло, коли саме це трапилося. Г.Сергієнко вважає, що Хмельницького обрали на гетьмана 30 січня 1648 р., однак Смолій В.А. та Степанков В.С. не виявив переконливих підтверджень цієї думки. На їх думку ця подія відбулася в період другої половини 20-х чисел січня – початку лютого 1648 р. В одній із копій іншого листа, надісланого коронному гетьману С. Потоцькому від імені Війська Запорозького є згадка, що козаки обрали Богдана Хмельницького своїм вождем, тобто гетьманом [76, с.88].

Також рада, але цього разу старшинська збиралася в 1654 р. під час підписання Переяславського договору. Самовидець пише: «гетман Хмелницький сам приїхав в Переяславле на день Богоявлення Господня. И там рада была, где усі полковники и сотники с товариством, при них будучих, позволилися zostавати под високодержавною его царского величества рукою» [11]. Також сучасник подій згадує про Чорну раду 1663 р. коли було обрано Лівобережним гетьманом І. Брюховецького та скинуто Я. Сомка: «як вдарено в бубни на раду, Бруховецькій, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны на тую раду, и Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало» [11]. Продовжує цю історію літопис Григорія Грабянки: «Та тільки почали читати грамоту царської величності, як відразу ж, ще й не дочекавши поки її прочитають до кінця, з усіх кінців знявся галас, почувлися вигуки. Одні кричали гетьманом Брюховецького, інші вимагали в те достоїнство настановити Сомка. А запорожці, затіявши справжню бійку, поламали бунчук Сомка і його самого заледве не вбили» [10]. Ось такий був парламент в ті часи.

На думку українського історика Михайла Грушевського, основними учасниками були «собрание всего народа», «великое множество всяких чинов людей», «казаков и мещан» [35, с.256].

Центральне місце у ньому відводилося громадському волевиявленню, яке можна визначити як «колективна воля». Вона характеризувалася рівністю і свободою громадянського голосу. Козацька рада не мала юридичного статусу й базувалася на звичаєвому праві. Військова рада не була постійно діючим органом, а збиралася за потреби вирішення особливо важливих питань. З часом із загальної ради виділилася рада генеральної старшини, яка досить часто діяла всупереч волі рядових козаків. Наприкінці Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проявилася тенденція до встановлення одноосібної влади [37, с.21].

Козацькі ради беззастережно вважаються безпосередньою сходинкою до сучасного парламентаризму, що, втім, не відповідає дійсності. Вони були скоріше інститутом воєнної демократії, який неминуче гине за умов майнової та соціальної диференціації. За гетьмана Б. Хмельницького закладаються тенденції регулярних зборів старшинської ради для вирішення найважливіших справ, її перетворення з суто військової козацької установи на державний представницький орган, що вирішує державні справи і приймає нормативні акти [47, с.13].

Зрештою, саме М.Грушевський стверджував: «... українці нічого нового не видумували, вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючись землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності. Видається, з таких позицій учений оцінював розвиток парламентської традиції у наступну історичну епоху – Козаччину [63, с.29].

Отже, перші паростки українського парламентаризму з'явилися в грецьких містах держава, далі перетекли до антських племен, далі східнослов'янських, щоб стати у вигляді віча в українській державі Київська Русь. Подальші традиції віча або ж боярської думи проявилися в Галицько-Волинській державі, а також знайшли місце в козацьких радах, литовських сеймах та сеймі Речі Посполитої.

4.2. Становлення ідеї парламентаризму в документах XVIII – поч. XX ст.

(козацькі трактати, масонські ложі, українські політичні партії, депутати російської Державної Думи, австрійського парламенту)

Безперечно, сучасне розуміння режиму парламентаризму є результатом еволюції політико-правових поглядів на місце та роль представницьких установ у системі органів державної влади. А тому традиції козацько-шляхетського

державотворення, парламентаризму знайшли місце в Конституції Пилипа Орлика.

Безпосередньо Пилип Орлик також вважав, що заради нормального функціонування української держави необхідним є започаткування представницьких установ. Його погляди щодо представницьких інституцій були втілені у нормах запропонованих ним до проекту Конституції. «З ... генеральними старшинами, полковниками і генеральними радниками повинен теперішній яснowelьможний гетьман, а також його наступники радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи і немає права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення ними». Подібне формулювання дозволяє зробити висновок про розуміння П. Орликом значення колегіального вирішення важливих державних справ із залученням представників різних соціальних верств, як для легітимації прийнятих гетьманом рішень, так і для їх більшої обґрунтованості та виваженості. Тому, безумовно, автор першої європейської конституції, хоча і усвідомлював значення та роль представників народу, проте не заперечував провідну роль у державному управлінні гетьмана як одноосібного глави держави [22, с.178].

Згідно з Конституцією козацька Рада обмежувала владу гетьмана, а Україна перетворювалася на конституційну державу. Рада вирішувала справи державної ваги. Питання для обговорення у Раді формулював і вносив гетьман. Козацька Рада мала збиратися тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову) [52].

Дослідник Журавський В.С. звертає увагу на те, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. не була винятковим явищем в українській історії (вживалися також назви «Переяславська Конституція» і «Гадяцька Конституція»). Документи Пилипа Орлика можна вважати узагальненим викладенням політико-правових поглядів козацької старшини, певним підсумком її конституційного досвіду, під яким розумілися козацькі свободи, права інших соціальних станів та їх захист від державної бюрократичної сваволі [47, с.13].

Отже, Конституція Пилипа Орлика була фактично першим юридичним документом, де автор зробив спробу визначити права та обов'язки різних гілок влади. А отже, це був важливий крок до розвитку представницької демократії на українських землях.

З другої половини 18 століття українські землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської. Австрійська влада після захоплення Галичини ліквідувала інститут сеймиків та суворо заборонила будь-які публічні зібрання. Однак, відсутність представницького органу на регіональному рівні спричинила незручності в управлінні. Тому, 13 червня 1775 року імператор видав патент, яким було утворено Галицький становий сейм [50, с.376]. Патент австрійського імператора Йосифа II встановлював, що компетенція сейму поширюється на всі сфери суспільного життя коронного краю Галичини і Лодомерії: оподаткування, рекрутський набір, призначення посадових осіб місцевої влади тощо. Сейм під керівництвом губернатора мав згідно зі статутом, «в найнижчому послухові і покорі погоджуватись на всі побажання і вказівки уряду» [71, с.2]. Однак він мав обмежену компетенцію та знаходився під повним контролем центральної влади, що не сприяло розвитку парламентаризму [50, с.376]. 1787 р. до складу Галицького сейму ввели представників Буковини [55, с.6].

За влучними словами політика, представника австрійського парламенту, Ф. Смольки «завданням і компетенцією цього т.зв. Сейму було завжди просити про те, що краєві ніколи не давали, і дякувати за те, краєві насправді давали, однак, чого він не просив і що насправді не було йому потрібне» [71, с.5].

Вчені діаспори П. Магочій, Р. Шпорлюк та С. Грабовський опублікували працю «Українське національне відродження», де розробили періодизацію національного відродження – три етапи, які з урахуванням усіх точок зору можна сформулювати так: 1) початковий (академічний) етап; 2) патріотичний (організаційний) етап; 3) партійно-політичний етап. Оскільки парламентаризм став невід'ємною складовою відродження, то, на наш погляд, дану періодизацію можна накласти і на історію парламентської діяльності українців [36, с.43]. За

такої логічної структурної схеми можна визначити й етапи західноукраїнського парламентаризму у зв'язку з діяльністю австрійського парламенту: 1) початковий етап (1848-1851 рр.); 2) організаційний етап (1860-1880 рр.); 3) партійно-політичний етап (1890-1918 рр.) [36, с.43].

Іншу позицію тут займає Журавський В.С. На його думку в становленні позицій українського політичного руху щодо конституціоналізму і парламентаризму можна виділити три основні етапи. Перший із них доцільно пов'язувати з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, яке вийшло за рамки обмежених ідеалів козацької свободи на ниву широкого демократизму. Зокрема, серед документів Кирило-Мефодіївського товариства особливу цінність становлять також кілька варіантів або начерків конституції, що вийшли з-під пера одного з членів товариства Г. Андрузького [47, с.14]. А в рукописі М.Костомарова «Книги буття українського народу» наголошується, що «урядники і правителі повинні підлягати закону святому і сонмищу, і бути всім слугами». У цьому творі, який слушно вважається знаковим в українській політичній думці, ще протиставляється суспільна організація слов'янства, яке «не мало ще до віри святої ні царей, ані панів, і усі були рівні, і не мало воно ідолів» [44, с.37].

Другий етап розвитку доктрини українського парламентаризму пов'язаний з іменем М. Драгоманова, зокрема, його конституційним проектом «Вольного союзу – Вільної спілки», в якому розкрито його погляди на проблеми політичної свободи, що виступає як «система прав і свобод людини», а також як «самоврядування»: місцеве (рівень громади, повіту й області) та державне, реалізація якого потребувала, на його думку, запровадження загального виборчого права та утворення двопалатного парламенту – «Державного собору», одна з палат якого представляла б інтереси регіонів [47, с.14; 38].

Характерною ознакою третього етапу становлення доктрини українського парламентаризму стає розвиток його основних складових у контексті практичних завдань перетворення Російської імперії на демократичну федерацію вільних народів [47, с.14]. Окремо тут в контексті еволюції ідей вітчизняного

парламентаризму слід виділити діяльність українських політичних партій наприкінці XIX – на початку XX ст. [47, с.14].

Розглянемо розвиток парламентаризму в Австрійській та Австро-Угорській імперіях за умовним планом. Спочатку діяльність українців в Рейхстагу, а далі в Галицькому та Буковинському сеймах.

Історія австрійського парламентаризму бере свій початок з 1848 р. – часу скликання першого двопалатного представницького органу – парламенту Австрійської імперії, Рейхстагу [21, с.26]. Окрім цього, 2 травня 1948 р. у Львові було засновано Головну Руську Раду, яка виконувала функції органу громадського самоврядування. ГРР домагалася українізації адміністративно-управлінських органів Галичини, створення українських військових формувань, виступала за релігійну рівноправність громадян, захищала права селян [55, с.3]. Вона включала в себе 30 постійних членів, які представляли інтереси буржуазії, інтелігенції та церковних сановників. Особливе значення мало саме нижче духовенство, адже вони були носіями національної ідеї українського народу та виразниками інтересів селян та міщан [75, с. 77]. Саме тоді розпочався процес (формування ідеології парламентаризму на українських теренах [43, с.13].

Формування засад австрійського парламентаризму пов'язане з першою австрійською Конституцією, проголошеною 25 квітня 1848 р. В ній проголошувалися основні права і свободи підданих [21, с.29]. В подальшому конституційні акти приймалися багато разів. Серед них особливо важливими для визначення характеру політичної системи імперії були, окрім вже названої Квітневої Конституції 1848 р., проект Кромержеської (Кремзирської) Конституції 1849 р., Оломунецька Конституція 1849 р., Жовтневий 1860 р. та Лютневий 1861 р. цісарські (імператорські) дипломи, Груднева Конституція 1867 р. Їх об'єднували принципи парламентаризму; рівності громадян перед законом, декларації особистих та з деякими обмеженнями політичних свобод [21, с.26].

До першого австрійського парламенту із загальної чисельності у 383 депутата українське представництво з Галичини (до якої на той час входила і

Буковина) отримало 37 мандатів [83, с.127]. Українці в цьому скликанні парламенту домагалися виділення Галичини, Закарпаття і Буковини в окремий коронний край за федеративної перебудови держави Габсбургів, і «цю вимогу обстоювали послы в першому австрійському парламенті» [62, с.80]. Саме тут відбулася перша парламентська промова українця – депутат Капушак виступив із доповіддю про складне становище українських селян [82, с.51]. В наступні роки присутність українців у парламенті носила здебільшого формальний характер.

У 1861 р. після періоду реставрованого абсолютизму відновив роботу й імперський парламент, який отримав власну назву «Рейхсрат» (Державна рада) і діяв до заведення військового становища у зв'язку з повстанням у Царстві Польському. Українська депутація складалася усього з 12 осіб. У сфері його повноважень планувалось залишити лише ті чітко зазначені справи, що «відносяться до прав, обов'язків та інтересів, спільних усім нашим королівствам і краям» [21, с.42]. Рейхсрат допомагав імператорові в питаннях законодавства. Компетенція рейхсрату охоплювала фінанси, бюджет, міжнародні договори, військові справи, грошову систему, транспорт, митниці, промисловість, медицину, віросповідні відносини, права громадян, освіти тощо. Законопроекти спершу розглядалися нижньою палатою, потім затверджувалися верхньою палатою рейхсрату [48, с.48].

1873 р. був прийнятий новий закон про представницьку владу, за яким запроваджувалися прямі вибори до парламенту, при збереженні куріального принципу [21, с.46]. А тому у 1879 р. до парламенту потрапило лише троє українців. За результатами парламентських виборів 1885 р. представники українських громадсько-політичних сил Галичини отримали 4 мандати, у 1891 р. – 8 [83, с.134].

У 90-х рр. XIX ст. національний рух у Галичині вступив у політичну стадію розвитку під керівництвом політичних партій. У 1890 р. у Львові створено Русько-українську радикальну партію, яка сповідувала парламентаризм як головний принцип своєї діяльності. У 1900 р. К. Трильовський заснував

організацію «Січ», яка об'єднувала українську молодь. У 1899 р. утворилася Українська соціал-демократична партія, яка брала участь у парламентських виборах [82, с.52]. А отже, це сприяло пожвавленню парламентського життя.

Наступні вибори 1897 р. до Державної Ради, супроводжувалися особливо брутальними правопорушеннями. Вибори проводилися з допомогою війська і поліції і супроводжувалися значною кількістю постраждалих: 8 убитих, 29 поранених і понад 800 громадян ув'язнених. До парламенту увійшли 63 поляки і 9 українців [82, с.52].

На початок XX ст. українці в Австро-Угорській багатонаціональній імперії були, після німців, чехів і поляків, четвертим за кількістю народом та складали 13,21 % населення, а виборчий закон 1907 р. надавав українцям лише 6,4 % парламентських мандатів. Виявилося, що одного депутата віденського парламенту обирало 109 тисяч українського населення, тоді як італійці – 45 тисяч, німці – 44, румуни – 57, словенці – 51, поляки – 66 [82, с.52].

У 1907 р. на перших демократичних парламентських виборах українці досягли вагомих результатів. Українські націонал-демократи уклали виборчий союз з сіоністською партією. Завдяки українській підтримці вперше в австрійському парламенті з'явилися два національно свідомі єврейські депутати [30, с.65]. Депутатами також стали представники українських політичних партій: по 3 від радикалів, 23 від націонал-демократів. Підсумки виборів С.Петлюра назвав «моментом національного здвигу» [21, с.54-55].

Оскільки поляки результати виборів до віденського парламенту 1907 р. сприйняли як поразку, вони вирішили взяти реванш під час виборів до Галицького сейму, які відбувалися 25 лютого 1908 р. за куріальною системою. Для забезпечення перемоги на виборах поляки посилили терор проти українців. А тому 6 лютого 1908 р. на Бучаччині був убитий жандармами український агітатор Марко Каганець. У відповідь 12 квітня 1908 р. студент Львівського університету М. Січинський із словами: «За вибори! За Каганця!» трьома пострілами з револьвера убив галицького намісника, графа А. Потоцького. Хоча всі українські партії Галичини та Греко-католицька церква в особі митрополита

А. Шептицького офіційно засудили вчинок М. Січинського, визнаючи тільки парламентські методи досягнення мети, однак поляки відповіли погромами українських установ, які тривали три дні [82, с. 53].

Крім, роботи Рейхстазі, що започаткували стали парламентську традицію в Австрійській монархії, галичани мали деякий досвід діяльності у різних представницьких органах, зокрема у Державній раді 1848-1849 рр., до якої з 96 депутатів від Галичини було обрано 35 українців – 23 селянин, 8 священників, 4 представників світської інтелігенції [55, с.5]. Отже, парламентська діяльність західних українців зосереджувалася у трьох інституціях – у Державній Раді у Відні та у Галицькому й Буковинському сеймах. Щодо Галицького крайового сейму, то це був вищий представницько-законодавчий репрезентаційний орган влади Королівства Галіції і Володимерії, автономної провінції Австрійської імперії [55, с.5].

Правно-організаційні засади Галицького сейму регламентував цісарський проект конституції від 26 лютого 1861 р., т.зв. «лютневий патент», передусім додаток до нього, який визначав чисельний склад сейму – 150 депутатів, а згідно із законом 1900 р. – 161. Дев'ять депутатів володіли вірільними мандатами, а решта обиралася у чотирьох куріях. Сейм мали скликати щорічно, з обраних послів призначати маршалка і віце-маршалка. Першого зазвичай обирали серед польських аристократів, великих землевласників, другого – серед українців (найчастіше це був єпископ або митрополит греко-католицької церкви). Сеймові мандати автоматично отримували вищі чини духовенства греко-католицького, римо-католицького і вірмено-католицького обрядів – митрополити і два львівські архієпископи, обидва єпископи перемишльські, єпископи тарнівський та станіславівський [55, с.6].

У компетенції сейму – обговорення питань громадського та церковно-релігійного життя, шкільництва, сільського господарства, охорони лісів, полів і водних ресурсів, формування громадських органів самоуправління, облаштування доріг (окрім залізниць), мовної політики в навчальних закладах, утримання лікарень та доброчинних закладів, формування місцевого бюджету

[55, с.7]. Сеймові повноваження фактично зосереджувалися навколо кількох основних сфер життя населення краю: культурно-освітньої, господарсько-адміністративної, бюджетно-фінансової та ін. [29, с.234, 237]. Виборці не мали права відкликати послів упродовж усіх шести років їхньої каденції.

Урочисте відкриття Галицького крайового сейму відбулось 15 квітня 1861р. у Львові в приміщенні сучасного театру ім. М. Заньковецької [50, с.377]. Відкриття Галицького сейму було винятково урочистим. Львів'яни переповнювали вулиці, Успенська церква та Кафедральний костел, де відбувалися богослужіння з цієї нагоди, не змогли вмістити всіх бажаючих [81, с.83].

Крайовий галицький сейм (ландтаг) згідно з Лютневим патентом хоча й не мав законодавчих прав, але формував склад парламентської депутації. 141 депутат обирались по 4 куріях – великої земельної власності, великих міст, торговельно-промислових палат та курії решти громад [50, с.377]. Українці тоді спромоглися провести до сейму 49 послів (зі 150), що, враховуючи польську домінацію в краї, було беззаперечним успіхом [21, с.43].

Як виявилось, це був успіх, до якого українці не змогли наблизитися упродовж усього часу роботи Галицького сейму до 1914 р. У 1867 р. до сейму пройшли 38 українців, у 1877 р. – 14, у 1883 р. – 11, що позбавляло можливості український клуб провадити самостійну політику (для внесення сеймової заяви необхідно було 15 голосів). Лише у 1889 р. українці отримали у сеймі 16 мандатів [83, с.139].

Отож, загальне число мандатів, котрі вдалося здобути українцям протягом перших семи каденцій – 188. Тут не враховано вірилістів, натомість враховано послів, мандати яких не підтверджено (вони таки брали участь у сеймових засіданнях, іноді – протягом кількох сесій) [81, с.57].

Досить вдалим для галицьких українців стали і вибори до Крайового сейму 30 червня 1913 р. Незважаючи на численні зловживання поляками, українці змогли вибороти 31 посольський мандат. Новий український сеймовий клуб почав ще завзятіше боротися за виборчу реформу. Його голосна обструкція

у грудні 1913 р. як демонстрація проти саботажу поляками урядового проекту виборчої реформи справила враження на політичні кола Австро-Угорщини [62, с.88].

Всього було проведено 11 виборчих каденцій сейму. Особливістю їх було те що на всіх землях Австрії сейми скликалися в різний час, відсутніми були зносини між ними, їм заборонялося видавати маніфести, що фактично позбавляло можливості безпосередньо звертатися до народу. Буковина, через відсутність статусу окремого коронного краю, протягом 86 років не мала власного представницького органу. У 1787 р. край отримав право представництва в Галицькому сеймі, а в 1850 р. – право на представницький орган згідно з патентами 1860-1861 рр. [36, с.44].

Загалом загальне виборче право в Австро-Угорщині супроводжувалося створенням у Галичині великих сільських виборчих округів, за якими закріплювалися 30-40 тис. виборців, що мали тричі з'являтися на виборчі ділянки. Такі умови і навіть двомандатність округів обмежували можливості селян визначитись й організуватись. Водночас віддавалася перевага місцевим освіченішим верствам населення (полякам), що уможливлювало зловживання в адміністрації. Крім цього, існували привілейовані міські округи, в яких 1-2 тис. виборців могли обирати депутата відразу. Це породжувало абсентеїзм серед виборців, тобто пасивність і відмову брати участь у голосуванні, погіршувало можливості українських політичних партій. По-друге, парламентська боротьба, з одного боку, відкривала нові легальні можливості політичної боротьби, а з іншого, - сковувала політичні сили українства [59, с.40-41].

Отже, оцінити характер західноукраїнського парламентаризму часів перебування регіону у складі Австрії та Австро-Угорщини неможливо якось однозначно. Українці саме тоді отримали перший досвід життя в конституційній і парламентській державі. Вони на правовій основі утворювали партійно-політичні організації, висували власних кандидатів до загальноімперської представницької установи, вели виборчі кампанії й через своїх депутатів намагалися відстоювати свої погляди в парламенті.

На території Російської імперії досвід парламентської діяльності українців був набагато обмеженіший. Перш за все він відображався в теоретичних розвідках та програмах, а пізніше і в роботі Державної Думи.

Так, найвищого розвитку ідеї конституціоналізму та парламентаризму в ХІХ ст. досягли в творах М. Грушевського, якому довелося здійснити справу їх реалізації як лідеру майбутньої Української Народної Республіки. Він висував розгорнуту програму «перебудови» (а у працях вченого вживається саме цей термін) у демократичну федерацію вільних республік [2, с.69]. За його планом, внаслідок уведення в дію демократичної виборчої системи, покликаної забезпечити найширше представництво всіх верств населення країни на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, вся структура центральної і місцевої влади мала базуватися на трьох ступенях «самоуправи й представництва: самоуправа громади; виборні управи менших округів (волостей) і обсилені ними управи ширших округів (повітів); обласні сойми і обсилені ними центральний парламент» [44, с.40]. Також Михайло Сергійович критикує ідею двопалатного парламенту вважаючи, що «його устрій його не може бути признаний раціональним. В конституційнім житті верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальма народоправства, і нема чого її наново заводити [3, с.307].

М. Драгоманов розглядаючи питання парламентаризму зазначав, що «перш усього дійсного, на ґрунті стоящего соціалізму не може бути в тій громаді, в якій іще не знесено крѣпацтва й не збудовано всього господарства на вільному наймиту-робітникові. Ми б добавили ще, що на ґрунті стоящего соціалізму не може бути й там, де не заведено ще уставної, парламентської держави, в якій тільки й виходить на чистоту панування багатих [6, с.63-64].

На початку ХХ сторіччя в суспільно-політичній думці України починає перемагати національно-державницький напрям. Основоположник ідеї національної самостійної Української держави М.Міхновський (Українська народна партія) у 1905 році розробив проект основного закону Спільки народу Українського, що впроваджував принцип розподілу влад. За цим документом,

законодавча влада належала двопалатному парламенту із Ради Представників та Сенату [53, с.55].

Питання парламентаризму знайшло місце і в програмі Української народної партії. В розділі «До загалу українського народу» розглянуто питання виборів, округів, депутатів, покарання під час виборів, роботи виборчих комісій [12, с.34]. Є. Чикаленко писав, що в програмі Української Демократичної партії членом якої він був одним з принципів було «знесення абсолютизму, заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах на підставі голосування. Окрім загальнодержавного парламенту ми вимагаємо для території заселеної українським народом автономії» [15, с.360].

Поштовхом до формування представницьких органів в імперії стали революційні події 1905-1907 рр. Своїм Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. цар Микола II оголосив заснування парламенту та перетворення російського самодержавства на конституційну монархію [75, с. 77]. Французький, британський і німецький уряди вітали появу Маніфесту, бачачи в ньому запоруку конституційного режиму, яка нарешті приведе Росію на шлях парламентаризму [26, с.19].

Перша законодавча представницька установа Російської імперії – Державна Дума – була заснована у 1906 р. У дожовтневі часи відбулося чотири думських скликання: перше – в 1906 р., друге – в 1907 р., третє – протягом 1907-1912 рр., четверта – протягом 1912 – початку 1917 рр. [21, с.56].

З 9 українських губерній згідно із квотою до складу Першої та Другої Державних Дум було обрано по 102 депутати, до Третьої – 100, до Четвертої – 97 [75, с. 77]. Однак, така кількість становила близько 25% від всього складу Державної Думи, а тому вирішити національні та соціально-економічні питання українські депутати можливості не мали. Дмитро Дорошенко писав про першу Думу, «що відкрив її дуже урочисто 27 квітня, 1906 р., сам цар Микола II. В Думі сформувалася Українська Парляментарна Громада, до якої приступило понад 40 послів. Це була радісна і несподівана для нас усіх звістка; в серці у нас розцвіли надії» [5, с.80].

За свідченням О. Лотоцького, депутатами з Наддніпрянщини в першій думі стали 63 українці (друге за чисельністю національне представництво після росіян – близько 270 депутатів), а також росіяни, поляки, євреї, один німець-колоніст. За соціальним зрізом (враховуючи недосконалість джерельної бази та певну соціальну ротацію депутатів) з України найбільшу соціальну групу депутатів складали селяни – 40-42, великі землевласники – 21-24, представники інтелігенції – 25-26, робітники – 6–8 депутатів [83, с.196].

Представники українських губерній на своєму засіданні 1 травня 1906 р. утворили парламентську фракцію – Українську Парламентську (думську) Громаду. До її складу входили 44 депутати, з них майже половина - селянські депутати. Основною метою Української Парламентської Громади було досягнення автономних прав для рідного краю [21, с.67-68]. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг [30, с.68].

В другій Думі Українська Парламентська Громада в цілому керувалася програмою УДРП, але перебувала на позиціях її лівого крила, зазнаючи значного впливу селянських депутатів. Селяни більше уваги приділяли аграрним питанням, але одночасно не забували і про національні проблеми. Громада будувала свою діяльність на принципах національно-територіальної автономії та місцевого самоврядування але викласти національні домагання з думської трибуни знову не випало нагоди. Проте цього разу національне питання ставилося гостріше [21, с.75].

Уряд зажадав від Думи засудження революційного тероризму, але 22 більшість депутатів відмовилися це зробити. Уряд вирішив оголосити про її розпуск і звинуватив багатьох депутатів у змові проти царської сім'ї. 1 червня Столипін зажадав виключення з Думи 55 депутатів (соціал-демократів) і позбавлення 36 з них парламентської недоторканості. Не чекаючи її рішення, Микола її сам оголосив 3 червня про розпуск Думи [26, с.22-23].

В Третій Думі засідання почалися 1 листопада 1907 р. Її політичний центр перемістився вправо. Думським центром стала партія Союз «17 Октября». В основу її партійної платформи було покладено ідеї царського Маніфесту від 17

жовтня 1905 р. Партійна програма містила положення про конституційну монархію, права і свободи громадян, широке місцеве самоуправління. Пропонувалося надати різним національностям права культурного розвитку (у тому числі й викладання рідною мовою в школах), але одночасно «протидіяти усіляким заходам, спрямованим прямо чи побічно на поділ Імперії і на заміну єдиної держави державою союзною або союзом держав [21, с.79].

І в IV Думі вибори до Державної Думи четвертого скликання проводились на основі старого «третьочервневого» виборчого закону. Виборча кампанія вперше відбувалася за умов відносної стабільності. Під час виборів діяла угода про підтримку українцями кадетських кандидатів. У свою чергу і кадети зобов'язувалися виступити на користь внесених раніше законопроектів про введення української мови в судочинстві, шкільній освіті, про кафедри українознавства в університетах Києва, Харкова і Одеси [21, с.82].

Вибори до IV Думи відбулися у 1912 р. Від українських губерній було обрано 97 депутатів. І хоча ці депутати взяли активну участь у діяльності IV Думи, її роботу можна охарактеризувати як таку, що «проходила в атмосфері песимізму і недовір'я у можливість змінити хід справ» [66, с.59].

Можемо говорити, що виборча система в Росії обмежувала права основних верств населення – селянства і робітництва. Вибори проводилися на куріальній основі, коли населення поділялося на курії згідно зі станом, майновим, освітнім, податковим цензом. Крім того, для селян і робітників вибори були не прямими, а триступневими. Для мешканців міст і землевласників вибори були двоступневими. Внаслідок такої виборчої системи один голос поміщика прирівнювався до 3 голосів буржуазії, 15 – селян, 45 – робітників. У 1907 р. після прийняття нового виборчого закону один поміщицький голос прирівнювався 4 голосам буржуазії, 68 – середніх міських верств, 260 – селян і 543 – робітників [59, с.40-41].

Отже, незважаючи на представництво інтересів українців в парламентах Австро-Угорської та Російської імперій, але там вони мали підтримувати російське самодержавство та уряд Австро-Угорщини, а не вирішувати власні

культурні та національні питання. Це ділило націю на дві ворожі частини, що трагічно виявилось під час Першої світової війни. Також українцям Австро-Угорщини доводилось крім боротьби з австрійськими колонізаторами боротися проти поляків, для яких наприклад, співпраця з українцями означала обмеження власних прав і привілеїв. Тому українські парламентарі в тактичному плані тісніше співпрацювали з урядом, євреями та німецькою фракцією.

4.3. Практика парламентаризму в діяльності українських установ законодавчого характеру за УНР, СРСР та незалежної України

Питання розвитку парламентаризму в період розвитку Української національної революції 1917-1921 рр. та в наступні роки ХХ ст. викликає численні дискусії вчених. Зокрема, серед українських науковців немає усталеної думки, щодо історичних витоків українського парламентаризму в цей період.

Так, в радянській науці домінуючою була теза про правонаступність Верховної Ради України та Верховної Ради УРСР, що виникла після встановлення більшовицької влади у 1920-х рр. Натомість сучасні українські дослідники В. Рум'янцев та Є. Мироненко, початком українського парламентаризму вважають процес формування представницьких органів влади у 1917 р., які одночасно здійснювали і державно-владні функції – Українська Центральна Рада [58 с. 4]. Аргументом дослідників є той факт, що цей представницький орган влади сформувався в умовах відродження української державності. Дослідник Криховецький І.З. не зовсім погоджується з цим формулюванням, оскільки Центральна Рада з моменту свого створення не мала чіткого плану організації державної влади і лавірувала між проголошенням автономії, та відмовою автономії на користь рішення Всеросійських Установчих зборів, де мав бути визначений статус України. Так само і Галичина, була

окремою провінцією імперії Габсбургів, чий правовий статус був автономний і регулювався конституцією [57, с.71].

Відомий український дослідник Ю. Шемшученко, вважає, що початком українського парламентаризму є «Декларація про державний суверенітет» від 16 липня 1990 р., яка закріпила за Верховною Радою статус законодавчого органу влади. Ця думка має рацію, за винятком того, що парламентські інституції, що функціонували на українських землях мають тривалу історичну традицію, а Галицький сейм є зв'язуючою ланкою між українською та західноєвропейською традицією парламентаризму [58, с.4-5].

А отже, питання історичних витоків українського парламентаризму потребує дослідження. На нашу думку вагомим етапом формування парламентаризму в Україні стала діяльність саме Української Центральної Ради (УЦР). Розглянемо чи це так.

Після Лютневої демократичної революції відбулося небачене за часів деспотизму піднесення національного руху. Сколихнулася вся Україна. Якраз в цей час, 4 березня, була утворена Центральна Рада, яка стала першим національним законодавчим та представницьким органом державної влади на території України протягом березня 1917 – по квітень 1918 р. [75, с. 77].

Її засновниками були: Д. Антонович, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський; голова – М.Грушевський). На той час вона була органом консолідації українського руху, за М.Грушевським, «органом революційної демократії». Звичним явищем стали мітинги й демонстрації. Проводились численні з'їзди, серед них найбільш масові, військові та селянські. З'явилась вільна преса [21, с.87].

Виділяються два основні етапи в розвитку українського парламентаризму, уособленого на той час Центральною Радою. Перший досить короткий початковий етап (березень – квітень 1917 р.), коли Центральна Рада виступала як національно-політичний центр [47, с.14].

Перші кроки ЦР якого не мали виразних ознак парламентаризму. Так, наприклад, у перших протоколах засідань Центральної Ради, датованих 9-21

березня 1917 р., вказувалося, що вона бере на себе функцію координації роботи утворених при ній комісій, до яких могли записувати усіх бажаючих [46, с.174]. Д. Дорошенко писав: «Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна рада), дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники, діставали число місць відповідно чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але також він був проти присутності в цій організації новим людям представникам громадських або соціальних верств [13, с.7.]».

Виникла також дискусія з приводу того, чи «можливо засновувати комісії на зразок окремих міністерств і чи Центральна Рада має право на таку широку непрезентацію». В результаті, було сформовано сім комісій: фінансова, правнича, шкільна, агітаційна, редакційна, друкарських справ, маніфестаційна, а також інформаційна та прес-бюро. У складі Центральної Ради функціонувала й Президія, до якої входили, крім Голови, два його заступники, писар та скарбник [46, с.174].

На думку Журавльової Г.С. про безпосередній початок історії парламентаризму в Україні слід говорити у зв'язку з власне українським державотворенням. Започаткування практики парламентаризму відобразило утворення і діяльність установ представницького характеру, котрі у період визвольних змагань 1917-1920 р. здійснювали певні державно-владні функції [43, с.13].

Однак після проведення 6-8 квітня 1917 р. у Києві Національного конгресу статус УЦР змінюється. Вона вже функціонує як парламентський орган з тим застереженням, що формується на основі делегування до її складу представників політичних, громадських, кооперативних організацій, селянських, солдатських і робітничих з'їздів. Таким чином, вона розвивалася на основі суттєвих суперечностей: за формою роботи Центральна Рада була, безперечно, парламентом, однак за способом формування її можна вважати квазіпредставницьким органом, що виник на хвилі революційних подій. І тому

цілком закономірно, що в усіх актах Центральної Ради, насамперед її універсалах, зазначалося, що вона передасть владу Всеукраїнським Установчим Зборам, закон про вибори до яких вона ухвалила 16 листопада 1917 р. [47, с.14].

Проте ні Українська Центральна Рада, ні інші установи представницького характеру періоду визвольних змагань не були «класичними» парламентами, адже відповідне політичне представництво не мало традиційного для парламентів засобу вираження через прямі вибори. Звичайно відповідні вибори мали непрямий і так званий корпоративний (куріальний) характер. Тому згадані установи можна вважати установами територіально-корпоративного політичного представництва [43, с.13].

З моменту Національного конгресу виділяється три напрями розвитку Центральної Ради як парламентського представницького органу України.

По-перше, це пошук її місця в майбутній федеративній системі, яка мала виникнути на території колишньої Російської імперії, що восени 1917р. вже втрачає свою актуальність.

По-друге, це утвердження Центральної Ради як законодавчого органу у владному механізмі майбутньої Української держави та визначення форм взаємодії з Генеральним Секретаріатом (урядом) на основі принципу поділу влади.

По-третє, це подальше удосконалення внутрішньої структури самої Центральної Ради та її кількісного складу, насамперед за рахунок представників національних меншин, хоча проблема повноцінного територіального представництва так і залишилася нерозв'язаною [47, с.15].

Одночасно з проведенням з'їздів, засідань розпочався конституційний процес в Україні. Першим законодавчим актом був I Універсал, правовий акт, який проголосив необхідність прийняття законів і організації органів урядування на своїх землях. З цією метою було створено Генеральний секретаріат, як уряд України [24, с.46].

Вже на початковій стадії революції, в умовах швидкоплинного розвитку подій, великого значення набуло формування вітчизняної концепції влади, яке

знайшло втілення в документах українських політичних партій. На той час усі українські політичні партії відстоювали парламентські принципи організації влади [21, с.88].

Нормативним актом, який регламентував діяльність вищих органів влади України, був також і II Універсал. Наступним етапом стало прийняття 20 листопада 1917 р. III Універсалу. В цьому правовому документі проголошувалось утворення Української Республіки. Даний Універсал встановлював, що до скликання Установчих зборів України вся влада належала Центральній Раді та Уряду – Генеральному Секретаріатові [24, с.46].

IV Універсалом, який був прийнятий 22 січня 1918 р., проголошувалася самостійність і незалежність України. Уперше виконавчим органом державної влади називалась Рада Народних Міністрів. IV Універсал проголошував ряд інших важливих положень щодо державного устрою України. Таким чином, Центральна Рада намагалась установити в Україні відповідний демократичний режим. Про це свідчить й ухвалений на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. проект Конституції УНР. Її структура відповідала міжнародним конституційним стандартам, розділи містили основоположні засади демократії та парламентаризму [24, с.46].

Але Центральна Рада як парламентська установа не була вільною від деяких недоліків та прорахунків. Здебільшого пропагандистський характер мали універсали й декларації, видані до Жовтневого перевороту. Не вдалося реалізувати задум провести вибори до законодавчої установи на територіальній основі. Діючі ж вибори були непрямыми і корпоративними (на зразок куріальних). Не одержала остаточного розв'язання проблема розподілу повноважень між Центральною Радою, Комітетом (Малою Радою) та Генеральним Секретаріатом, хоча деякі кроки у цьому напрямку були зроблені [21, с.103]. А тому питання започаткування парламентаризму від УЦР варто все ж піддати сумніву.

Центральна рада в останній дні свого існування прийняла Конституцію, яка визначала, що український народ передає центральним органам

Федеративної Російської Республіки – її парламентові і кабінетові такі справи: заграничні зносини, рішення про війну і згоду, ведення війни, командування воєнними силами, установлення одиниць мір, ваги і монети; законодавство митове; нормування поштових, телеграфних, залізничних, річних, ґрунтових і авіаційних зносин і оплат, охорона торгівлі і мореплавства Федеративної Російської Республіки за кордоном; нормування постанов про натуралізацію, набування і утрату громадянських прав; нормування певних спільних принципів права цивільного, карного і процесу; нормування правил санітарних і карантинних; охорона авторської власності і патентів; нагляд за додержуванням прав національних меншостей [14, с.6].

Державний переворот 29 квітня 1918 р. знаменував розпуск першого українського парламенту – УЦР – і утворення гетьманської держави, побудованої на засадах одноосібної влади [21, с.103].

Державний переворот зримо підтвердив слабкість скинутої влади та одного з основних її підрозділів – парламенту, Української Центральної Ради. Все-таки, та влада була не настільки уразливою, щоб самоліквідуватися. На день перевороту близько 90% так званого свідомого українства підтримувало Центральну Раду, відновлення монархічного інституту П.Скоропадським було не лише нелегітимним, а й антинародним. Другий. Нова влада задекларувала ідею необхідності розбудови держави на засадах парламентаризму, але не взяла на себе ніяких зобов'язань щодо порядку та термінів формування парламенту («Українського Сойму»). За таких обставин значно звужувалися і можливості реорганізувати владу на засадах парламентаризму. За часів існування гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) не з'явилося ані самого законодавчого органа, ані будь-якого державного акта про його скликання [21, с.104].

Наприкінці жовтня нова спроба залучити до кабінету видатних українських діячів зазнала невдачі. У відчайдушних пошуках підтримки П. Скоропадський 22 жовтня 1918 р. видає Маніфест до українського народу, в якому підтверджується непорушність принципу незалежності України, гарантується прискорення аграрної реформи, скликання парламенту [59, с.60].

За часів Директорії, листопад 1918 р. – початок 1919 р., був розроблений проект Конституції УНР («Основний державний закон Української Народної Республіки»). Він був досить демократичним. Згідно з ним Україна проголошувалась унітарною державою з поділом на землі. Стверджувався принцип поділу державної влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (Голова держави і Рада Міністрів) та незалежні суди. Державною мовою визначалась українська [24, с.47]. Загалом Директорія і уряд УНР видали близько 60 законодавчих актів, скликали Трудовий конгрес (близько 593 депутатів), який у перший день роботи (23 січня 1919 року) затвердив Універсал Директорії УНР про створення єдиної соборної України [53, с.65].

А в декларації Уряду Української Народної Республіки про відстоювання самостійності країни від 1920 р., травня 2 зазначалося, що порядок в Україні встановить народне представництво – парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права [7, с.571]. Поки складуться умови, які роблять можливим проведення виборів в парламент на вказаних вище підставах, Правительство в найкоротшім часі скличе тимчасовий орган-передпарламент з представників населення, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій [7, с.572].

Отже, за Центральної Ради було створено належні умови для формування справжнього українського парламенту. Але допущені помилки, а також зовнішньополітичні та внутрішньодержавні чинники змусили ці демократичні устремління завершитися передчасно. За часів Гетьманату П. Скоропадського парламентаризм припинив своє існування, аж до того часу, як гетьман побачив, що його влада не має підтримки населення. Директорія УНР робила спроби відновити демократичні традиції УЦР, але результати цієї політики були тяж невдалими.

Певного успіху у формуванні парламентаризму вдалося досягти українцям в Галичині. Так, ще 5 листопада 1916 р. у Відні українці самоліквідували Українську загальну раду, а «керівництво українськими парламентарями у Відні

К. Левицький передав послові д-ру Євгену Петрушевичу, який більше орієнтувався на свої власні сили, тобто на самостійницький, але досить обережний курс» [62, с.93].

Залишаючись все ще в складі Австро-Угорщини, українські послы, котрі діяли в австрійському парламенті, почали активніше захищати українську ідею. Так, 30 травня 1917 р. Є. Петрушевич зробив у парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського королівства є українськими, не можуть увійти до складу Польської держави проти волі українського народу, адже це буде явним насиллям над принципом самовизначення народів [62, с.93-94].

Наприкінці першої світової війни Австро-Угорська імперія вже остаточно вичерпала свій потенціал. Українці вирішили використати легітимну можливість відтворення державності й послаблення імперського пресу. 18 жовтня 1918 р. посланці усіх українських політичних партій і сил краю, депутати рейхсрату, галицького і буковинського сеймів, представники від духовенства і студентства заснували Українську Національну Раду на чолі з Є.Петрушевичем [30, с.95]. Є. Петрушевич мав великий досвід парламентарної діяльності, і тому саме його обрано головою Української Національної Ради [54, с.444]. В «Прокламації...», виданій наступного дня, вона проголосила, що Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, які «творять цілісну українську територію, уконститууюються ... як українська держава», щоправда, у складі Австро-Угорської монархії. Постанова УНРади знаменувало початок національно-державницького життя на західноукраїнських землях. Дослідники характеризують зібрання як «Конституційну комісію», яка за важливістю рішень зіграла роль «конституанти» [21, с.117].

Згідно з ухвалою УНРади невдовзі були утворені організаційні структури майбутньої української влади – Загальна делегація УНРади у Відні на чолі з Є. Петрушевичем, яка розпочала переговори з урядом у напрямі легітимної передачі влади, а також Галицька у Львові (її повноваження поширювалися на Закарпаття) та Буковинська у Чернівцях делегації, які очолили національні демократи К. Левицький та О. Попович [83, с.431-432].

Оскільки Українська Національна Рада оголосила себе тимчасовим органом, то на сесії 25 березня – 15 квітня 1919 р. було прийнято Закон «Про скликання Сейму Західної області Української Народної Республіки», а у квітні – виборчий закон [50, с.379]. Законом визначалося загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право для всіх громадян держави, яким виповнилося 20 років. Депутатом міг бути вибраним кожен з 28-річного віку. Обраний в червні 1919 р. однопалатний Сейм мав складатися з 226 депутатів: 160 українців (70,8% загального числа), 33 поляків (14,6%), 27 євреїв (11,9%) і 6 німців (2,7%) [54, с.448]. Після обрання Сейму, Українська Національна Рада повинна була припинити свою діяльність. Однак Сейм не був скликаний. В червні 1919 року ЗУНР зазнала військової поразки та державного розвалу [50, с.379].

Отже, Українська Національна Рада ЗУНР досягла значно більших результатів в розвитку парламентаризму на території, яку контролювала новопостала держава в Галичині та на Буковині. Але й тут, як і в Надніпрянській Україні результат її дій не вдалося втілити, адже польська окупація припинила її діяльність.

По закінченні Першої світової війни за нового політичного порядку на теренах колишніх могутніх імперій у Східній Європі постали нові національні держави. В Польщі принцип самовизначення націй отримав загальне визнання, однак застосовувався він не завжди, а тому не всі народи колишніх імперій здобули державність. Боротьба українців за свої права в польській державі точилася у легальній та нелегальній формах. Так, політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Вони намагалися скористатися конституційними положеннями та законами тогочасної Польщі. Адже вибори до двопалатного парламенту, навіть за будь-яких маніпуляцій польської влади, у більшості випадків були відносно вільними. Показником та дієвим чинником зміцнення національної самосвідомості українців стало їхнє представництво у сеймі. В 1927 р. до складу сейму входило 25 послів і 6 сенаторів, у 1930 р. — 50 послів і 14 сенаторів. Українські

парламентарі за політичною орієнтацією поділялися за трьома напрямками: 1) пропольським; 2) самостійницьким; 3) прорадянським [59, с.102-103, 105].

Отже, в 20-30 рр. XX ст. українці продовжували набувати досвіду парламентаризму в II-й польській республіці.

Зовсім інші умови для такої діяльності були в українців, що опинилися під владою Радянської Росії. Включення України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1922-1991 рр.) стало часом гальмування українського парламентаризму. Українські дослідники Ільницька У. та Крачковський Б. так охарактеризували цей період: «Верховні Ради радянських часів формально мали багато спільного з парламентами, однак за своєю суттю такими не були. Вони не діяли постійно, не існували автономно, сесії скликались двічі на рік на короткий термін. Хоча Верховна Рада радянського типу і формувалась шляхом виборів народних депутатів, однак ці вибори здійснювались при повному контролі партійних структур та на безальтернативній основі» [75, с. 77].

Радянська виборча система була заснована на запереченні класичного парламентаризму, поділу на гілки влади, впливу інститутів самоврядування на державні органи влади. Вибудована система вищих представницьких органів – Всеукраїнських з'їздів Рад, ВУЦВКу і його Президії за зразком російських – зосередила в своїх руках формально широкі повноваження, визначені Конституціями УСРР 1919 та 1929 р. Проте багаторівневість у здійсненні конституційно визначених повноважень, коли з'їзди делегували власні повноваження ВУЦВК у, Президії і навіть уряду, зводили нанівець принципи народовладдя і парламентаризму [66, с.188].

Основні компоненти радянської політичної системи були сформовані вже в перші роки існування радянської влади хоча В.Ленін не сприймав ідею поділу влади, що також означало його неприйняття концептуальних засад парламентаризму. З іншого боку, він визнавав соціальну цінність політичного представництва через обрані народом органи влади. В цьому аспекті можна говорити про певну порівненість представницьких органів державної влади за

радянських часів з парламентами, про їх зв'язок у контексті історії парламентаризму в Україні [47, с.14].

Так, в резолюції «Про організацію влади на Україні», прийнятій Першим Всеукраїнським з'їздом Рад (11-12 грудня 1917 р.), підкреслювалося, що «Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів». Структуру органів влади скопіювали з Конституції радянської Росії. Здійснення центральної влади покладалося на Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, обраний ним ЦВК і ті вищі органи виконавчої влади, які мав створити ЦВК. Окрім того, з'їзд проголосив Українську республіку федеративною частиною Російської республіки, нічим не обмежуючи глибину і міцність федеративних зв'язків. Перша Конституція радянської України, прийнята III з'їздом Рад 10 березня 1919 р., в ідейній частині повністю дублювала Конституцію РСФРР. Проголошувалося, що УСРР є організацією диктатури пролетаріату й найбіднішого селянства [21, с.122-123].

Далі в Конституції УРСР 1937 р. було закладено такі принципи. Найвищий і єдиний законодавчий орган державної влади в Україні – Верховна Рада УРСР – обирався на 4 роки за нормою: 1 депутат від 100 тис. населення. Чергові сесії ВР скликалися двічі на рік, позачергові – за рішенням президії чи на вимогу не менше третини депутатів. Закони ухвалювалися простою більшістю і публікувалися за підписом голови та секретаря президії. Президія ВР обиралась у складі голови, двох заступників, секретаря і 15 членів та була підзвітною ВР. Депутати мали право недоторканності. На їхні запити члени уряду або окремі наркоми були зобов'язані відповідати у 3-денний строк [9].

Протягом 1936-1937 рр. були створені правові основи виникнення та діяльності нового у радянській історії представницького інституту – Верховної Ради. Повноваження Верховної Ради УРСР визначались новою Конституцією УРСР, прийнятою 30 січня 1937 р., яка майже повністю копіювала прийняту перед тим нову Конституцію СРСР [21, с.125]. Відповідно до положень Конституції 1937 р. і 1978 р. Верховна Рада УРСР формально виступала як

найвищий орган державної влади республіки і єдиний, на відміну від попередніх часів, законодавчий орган [21, с.126]. За Конституцією УРСР від 20 червня 1978 року до Верховної Ради УРСР обиралось 650 депутатів строком на 5 років [50, с.379].

Отже, в УРСР парламент відіграв формальну роль, але за суттю таким не був. Вибори, як і всю діяльність парламенту контролювала Комуністична партія, а отже про будь-яке народне волевиявлення та представництво мова не йшла.

Значимим для розвитку українського парламентаризму та становлення демократії став 1990 р., рік проведення перших альтернативних, конкурентних виборів. На цих виборах до Верховної Ради Демократичний блок (до складу якого входив Народний Рух України на чолі з В'ячеславом Чорноволом) в умовах жорсткого пресингу з боку владних структур здобув 27% депутатських мандатів. У парламенті демблок сформував опозицію «Народну Раду» на чолі з академіком І.Юхновським, яка розгорнула активну діяльність з підготовки проекту Декларації про державний суверенітет України. Цей важливий документ був прийнятий Верховною Радою 16 липня 1990 року [4]. Декларація, прийнята Верховною Радою УРСР проголошувала верховенство, самостійність, повноту влади республіки у межах її території [4]. Значення Декларації у подальших державотворчих процесах – неоціненне. 24 серпня 1991р. надзвичайна сесія Верховної Ради «Актом проголошення незалежності України» засвідчила повну державну незалежність країни. Зі створенням сучасного українського парламенту завершився складний та тернистий шлях формування представницьких форм врядування в Україні [50, с.380].

В цей час відбувається її трансформація із радянського органу державної влади в парламентську установу, стала реальним важілем національно-демократичного відродження та державотворення [49, с.6]. Законодавча діяльність Верховної Ради України почалася з 1-го скликання (на той час вона за обліком радянської хронології була Верховною Радою УРСР 12-го скликання). Вона була обрана на підставі «Закону про вибори в Українській РСР» відповідно

до Конституції Української РСР 1978 року і розпочала свою роботу 15 травня 1990 року [53, с.72].

Сучасний парламентаризм Верховної Ради яскраво проявляється крізь призму Конституції України, маючи нормативно врегульовані особливості організаційного і політико-правового статусу Верховної Ради України та її діяльності як єдиного органу законодавчої влади в Україні [27].

Аналіз роботи Верховної Ради показує, що український парламент, як інститут законодавчої та представницької влади за тридцять років незалежності України пройшла значний еволюційний шлях: від фактичного домінування в системі влади до її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Проте з ряду причин, і насамперед: економічних – складність, повільність і суперечливість реформ; соціальних – масове зубожіння населення; політичних – відсутність впливових партій, здатних взяти відповідальність за стан справ у країні; інституційно-правових – незавершеність судово-правової та адміністративної реформ тощо, парламент нерідко змушений виступати не стільки як орган законодавчої влади, скільки як політичний інститут, який концентрує в собі різноспрямовані, а часом й антагоністичні суспільні інтереси, що назовні виступають у вигляді протиріччя самого парламенту [49, с.12-13].. Одним із напрямків оптимізації його діяльності, на наш погляд, може стати здійснення парламентської реформи як складової політичної реформи суспільства

Дослідниця Вікторія Дубас вважає, що період незалежності України є кульмінацією формування парламентаризму відповідно до встановлених європейських вимог. Вона виокремлює наступні критерії: 1) легітимність законодавчого органу; парламентарна незалежність; 3) баланс політичних сил в парламенті та наявність опозиції; 4) підзвітне правління [75, с. 78].

У 2019 р. в Україні в результаті позачергових виборів була сформована Верховна Рада України IX скликання. Новий парламент характеризується низкою рис, які якісно відрізняють його від восьми попередніх: відсутність депутатської недоторканості; молодий склад парламенту (середній вік народних депутатів – 41 рік); наявність у переважної більшості депутатів вищої освіти за

різними спеціальностями; наявність «монобільшості», сформованої фракцією «Слуга народу»; значне оновлення депутатського корпусу – 80,4%; більше представництво жінок – більше 20%; зменшення кількості представників великих бізнес-структур, збільшення кількості представників громадських організацій, мистецтва, культури, засобів масової інформації тощо. Однак, українському парламентаризмові притаманні деякі недоліки, які окреслюють перспективи його подальшого розвитку. По-перше, реалізація принципу незалежності парламенту реалізується у співвідношенні із іншими гілками влади, однак зберігається залежність політичних партій від сторонніх джерел фінансування – олігархів, бізнес-структур, фінансово-промислових груп тощо, що у подальшому призводить до лобіювання інтересів цих інших осіб. Саме в такому випадку порушується принцип верховенства права, коли ухвалюються закони, що суперечать Конституції та іншим законам України [75, с. 78].

Утім, саме негативне ставлення пересічних громадян до інститутів представницької демократії має вважатися чи не основним стримуючим фактором у справі реформування політичної системи. З цього приводу сучасними виглядають висловлені ще в 1930 р. зауваження відомого іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, який у рукописі під назвою «Повстання мас» надав переконливі аргументи супроти маніпулювання масовою свідомістю та різних політичних експериментів, спрямованих на дискредитацію парламентаризму, підкресливши: «Перед нами оптичний обман, який слід раз і назавжди виправити... Існує чимало серйозних заперечень супроти традиційної парламентської практики; але при більш детальному розгляді з'ясовується: жодне з них не приводить до висновків, що парламент слід знищити, вони вказують, його слід реформувати» [39].

Висновки до Розділу IV.

Отже, можемо сказати, що Українська Центральна Рада з деякими зауваженнями може все ж вважатися першим українським парламентом, хоча її роль на початках була переважно координуючою. Схожа ситуація виникла в Галичині, де почався рух за створення парламенту, але зовнішньополітична

загроза не дозволила реалізувати ці прагнення. В подальшому українці набували досвіду в польському Сеймі і Верховній Раді УРСР – формальній та фіктивній установі, яка прикривала фактичну діяльність, керівництво країною Комуністичної партії СРСР чи одного з Генеральних Секретарів. З часу набуття Україною незалежності тут вдалося створити справжній парламент, який є органом представницької влади. Він є основною владною структурою держави, що може протистояти виконавчій владі у її прагненні отримати якнайбільше прав для виконання власних повноважень. Вважаємо, що будь-який дисбаланс у протистоянні цих двох гілок влади завжди несе у собі елемент загрози для демократії.

Розвиток парламентаризму в Україні зумовлений історично, а це дає можливість вказувати на певні традиції його розвитку, а саме утвердження демократичних інститутів в нашій державі від східних слов'ян, через Київську Русь, Галицько-Волинську державу, Річ Посполиту та козацькі ради, парламентські установи Австро-Угорської, Російської імперій, УНР та СРСР до сучасної України, еволюцію системи розподілу влади, зокрема в Конституції Пилипа Орлика та говорити про наявність представництва громадян в органах влади сьогодні. Також слід сказати, що парламентаризм на теренах нашої країни суттєво видозмінився у процесі свого становлення, набувши якісно нових функцій та нових властивостей. Шлях, пройдений української нацією, а тепер молодого незалежного країною, незважаючи на суттєві перешкоди, безумовно свідчить про позитивний напрям розвитку парламентаризму. А тому вважаємо справедливим визначення невідомого філософа «до парламентаризму як форми державного правління прийдуть держави, які рухаються по демократичному шляху розвитку».

ВИСНОВКИ:

Дослідження особливостей становлення та розвитку парламентаризму в Україні (XVII-XX ст.) дозволяє зробити низку наступних теоретично-практичних висновків.

Доведено, що джерельна база роботи репрезентативна. Вона включає законодавчі акти; мемуарна література; літописний наратив; діловодні джерела. На нашу думку майже джерела повністю відображають досліджуваний період як територіально, так і хронологічно. Незначне зменшення інформації спостерігається у XVIII ст. та на початку XIX ст. Також недостатньо висвітлено в джерелах участь українських депутатів в польських парламентських установах 20-30-х рр. XX ст. Якщо характеризувати законодавчі документи, то вони дають можливість зрозуміти, як розвивалось явище парламентаризму на українських землях, що ставилось в основу законодавства про народне волевиявлення, тобто як влада бачила подальшу співпрацю з населенням, власним народом. Мемуарна література досить детальна. Автори: Є. Чикаленко та Д. Дорошенко ґрунтовно описали періоди початку XX ст. та часи Української національної революції, що дозволило нам зрозуміти ставлення різних верст населення до російської Державної Думи та Української Центральної Ради. В творах М. Грушевського та М. Драгоманова присутні елементи аналізу. Тим не менше ми зараховуємо їх до джерел, адже автори проживали в періоді, який розглядається, а отже могли писати про речі, які нам зараз є невідомими чи незрозумілими. Зокрема, в працях М. Грушевського висвітлено питання зміни конституційного ладу Російської імперії та місця там України, а роботі М. Драгоманова вплив на питання парламентаризму таких соціальних та демократичних чинників. На жаль, матеріалам мемуаристики ми не можемо повністю довіряти, адже вони ґрунтуються переважно на пам'яті автора, і тому не можуть бути безсторонніми. Літописні документи є цінним джерелом для розуміння розвитку початків парламентаризму в Україні в XVII ст. Їх автори проживали у вказаному хронологічному періоді або ж переписували інформацію з джерел, які зараз

втрачені для нас. А тому їх повідомлення несуть значну історичну цінність. Щоправда до цього виду джерел слід ставитися критично і порівнювати наведену в них інформацію з іншими джерелами. Лише системний підхід до вивчення цих джерел, їх розбір і зіставлення дозволить показати комплексну картину розвитку парламентаризму в Україні в даний період. Діловодні джерела є надзвичайно цінним джерелом для вивчення політичних та організаційних процесів, що відбувалися в середовищі українського політикуму на початку ХХ ст.

Встановлено, що історіографія роботи вказує на давній інтерес істориків до вказаного питання. Історії українського парламентаризму присвячена значна кількість літератури, різнопланової за проблематикою, шириною висвітлюваних аспектів. Переважна більшість праць написана в період незалежності України, але є й такі, що були створені значно пізніше. Якщо аналізувати опрацьовані праці з досліджуваної проблеми, то можна виокремити кілька основних історіографічних періодів у розробці теми, які потрібно розглядати й оцінювати в контексті загального напрямку розвитку історичної науки. Зокрема, якщо враховувати специфіку розвитку парламентаризму, то можна виділити такі історіографічні етапи: це період XVII ст. – середини XIX ст. Далі 1848-1921 рр., період радянської доби та сучасний – 1991 – 2022 рр. Вважаємо, що спільною рисою історіографії даного питання є бачення тяглості розвитку парламентаризму від найдавніших часів (зокрема Київської Русі) і до сьогодні. Тобто, сучасні вітчизняні автори прослідковують основні етапи українського парламентаризму і показують його зв'язок між різними епохами. В той же час вважаємо, що бракує досліджень про роботу Галицького крайового сейму у XVIII – першій половині XIX ст., парламентів УРСР.

З'ясовано, що поняття «парламентаризм» має давнє походження, а отже у зв'язку з цим і значне різноманіття трактувань. На нашу думку тут може бути прийнятне таке пояснення цього терміну, як «сукупність органів державної влади, яка функціонує на основі конституційних норм і покликана регулювати

суспільні відносини в країні, чи в окремому регіоні (у випадку федеративного чи монархічного устрою)».

Визначено, що методологічні засади явища парламентаризму ще знаходяться досліджуються вченими. В той же час можемо зробити деякі припущення. Зокрема, про те, що парламентаризм – це перш за все вільний демократичний лад, де гарантуються права народу на самовизначення, присутня демократія, народний суверенітет, повага до прав і свобод людини і громадянина, існує поділ на гілки влади, є незалежні суди, дотримується принцип багатопартійності, присутня опозиція в парламенті, а уряд відповідальний за свої рішення. Також важливими ознаками парламентаризму є наявність в країні власне парламенту, а також присутність в такому парламенті функцій крім, законодавчої й реалізації внутрішньої та зовнішньої державної політики, обговорення та затвердження бюджету, встановлення розміру податків, призначення посадових осіб, контроль над діяльністю окремих державних органів.

А тому вважаємо, що парламентаризм не зводиться винятково до наявності вищого представницького органу народу, а уособлюється обов'язково з активно діючим парламентом у системі державного правління. Тільки враховуючи складний характер політичних процесів, які відбуваються в сучасних державах, можна відповісти на питання, чи можна застосовувати до них поняття «парламентаризм». Якщо під останнім розуміти систему державної організації з привілейованим становищем парламенту, неважко дійти логічного висновку про відсутність парламентаризму у багатьох сучасних демократичних державах. Однак, якщо розуміти під парламентаризмом таку державну систему, в якій парламент відіграє суттєву політичну та ідеологічну роль, у якій він виступає як важливий суб'єкт і об'єкт політичної боротьби і пов'язаний із панівними в країні традиційними уявленнями про демократію, то в цьому разі також доречне поняття «парламентаризм». Для країн, в яких парламент уже не відіграє головної ролі, пропонується поняття «обмежений парламентаризм».

З'ясовано, що парламентаризм, який уособлює представницькі принципи управління державами, що історично обумовлені, є наслідком суспільно-політичного розвитку країн світу. Його становлення пов'язане із формуванням державності. Він пройшов декілька етапів. Перший етап умовно можна назвати передісторією. Парламентаризм з'явився на ранніх етапах історії соціального буття людських спільнот. Зрілу форму представляв уже «античний парламентаризм» із появою і функціонуванням державних установ представницького характеру в Стародавній Греції – ради чотирьохсот і в державно-політичній історії Риму тих часів – сенату. Пізніше, на різних етапах розвитку феодалізму, майже у всіх країнах середньовічної Європи створюються різні інституції, в рамках яких феодальні монархи обговорювали державні справи зі знаттю. Хоча вони не були виборними і не були представницькими установами. Другий етап розвитку парламентаризму можна пов'язувати з кінцем XVII – кінцем XVIII ст., коли його ідеї знайшли своє відображення в державно-правовій практиці, в писаних конституціях кінця XVIII ст., де було закріплено принцип верховенства парламенту. Це стало початком розвитку парламентаризму сучасному його розумінні Третій період розвитку парламентаризму охоплює XIX ст., коли на конституційній основі парламент формується як державний інститут у більшості країн, які існували в той час. У багатьох державах парламент стає єдиним джерелом законодавства, тільки йому належить право прийняття законів. У цей період формуються парламентські інститути – законодавчий процес, статус депутатів, відносини із виконавчою владою, з партіями та пресою. Четвертий період розвитку парламентаризму охоплює XX ст. і характеризується його утвердженням як системи взаємодії держави і суспільства. Відбувся ренесанс парламентаризму в сучасних умовах у різних формах і з різними темпами.

Підтверджено, що перші ознаки парламентаризму почали свої формування в грецьких містах-державах на території України, далі вони з'явилися в племенах східних слов'ян, набули значного розвитку та поширення в державах українців – Київська Русь та Галицько-Волинське князівство, щоб розвиватися в

литовській та польській державах, які окупували українські землі в 14-17 ст. В подальшому традиції парламентаризму почали активно розвиватися серед українського козацтва та диференціюватися в залежності від обставин. Наступним етапом парламентаризму стала Конституція Пилипа Орлика, де було відображено принципи поділу влади та запропоновано порядок дій козацького парламенту. На початку XIX ст. ідеї парламентаризму продовжили розвиватися в Галицькому крайовому сеймі, а далі в працях Кирило-Мефодіївського товариства (проект Г. Андрузького), М. Драгоманова («Вольный союз – Вільна спілка»), ідеях федералізму і парламентаризму М. Грушевського, М. Міхновського, Райхстагу. Складовими цих ідей є схильність до двопалатного парламенту, прийняття «народних» законів, тобто таких, що відповідають інтересам трудящого народу, забезпечення вільних виборів, взаємної відповідальності депутатів і виборців, виборчої етики. Аналіз документів і матеріалів засвідчує, що парламентська діяльність західних українців на той час зосереджувалася у трьох інституціях – у Державній Раді у Відні та у Галицькому і Буковинському сеймах. А тому в другій половині XIX та на початку XX ст. розвиваючись у правовому полі імперії Габсбургів, у складі Австрійської та Австро-Угорської монархії, українці в Галичині – як широкий загаль, так і політикум – пройшли тривалу й нелегку школу європейської демократії, засвоїли основні умови й вимоги облаштування цивілізованого державницького життя на засадах конституціоналізму і парламентаризму.

Вважаємо, що певне місце ідеї українського парламентаризму знайшли й в програмах українських політичних партій на рубежі XX ст., які були єдині у своїх вимогах демократичних реформ, спрямованих на запровадження парламентських інститутів, в яких вони вбачали засіб побудови автономної України.

Окремо традиції парламентаризму слід виділити в Російській імперії, де після революції 1905-1907 рр. влада була змушена дозволити багатонаціональному народові розпочати роботу в Державних Думах. В подальшому цей досвід українці практично втілили в Центральній Раді УНР.

Остання стає першою національною представницькою інституцією. Уроком парламентської практики періоду визвольних змагань 1917-1921 рр. стає потужний досвід багатопартійності та, зокрема, фракційної діяльності у Центральній Раді. Також актуальним результатом функціонування представницьких органів Радянської України (ВУЦВК, Верховна Рада) слід вважати набутий досвід законотворення.

Сьогодні Україна незалежна держава, але її парламент – Верховна Рада України має всі традиційні ознаки парламенту та відповідає вимогам європейської конституційної спадщини. Однак суспільно-політичні та економічні проблеми українського суспільства, тривалий радянський вплив призводять до певних протиріч та недоліків у функціонуванні українського парламенту. А тому перспективними векторами діяльності Верховної Ради України є продовження роботи над нормативно-правовим забезпеченням роботи законодавчого органу, продовжувати роботу у боротьбі з корупцією на найвищому рівні, деолігархізація політичних сил, підвищення рівня вимог до парламентарів, унормування статусу парламентської опозиції та підвищення політичної культури народних депутатів та Апарату Верховної Ради України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Величко С.В. Літопис. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
2. Грушевський М. «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки». Санкт-Петербург : Тип-я т-ва «Общественная польза», 1907. VIII, 294 с.
3. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії : [Із збірника статей «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 років»]. Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 301-312.
4. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
5. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 рр.). Винніпег : Манітоба: Видавнича спілка тризуб, 1949. 167 с.
6. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2 томах. Київ: Наук. думка, 1970. Т.2. 592 с.
7. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
8. Конституція України. Відомості Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
9. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 25.11.2022).
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
11. Літопис Самовидця. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення: 25.11.2022).

12. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упорядник, автор передмови і приміток О. М. Федьков. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 82 с.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1996. 382 с.
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996 . Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. [Б. м.] : [б.в.], 1997. 422 с.
15. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502, [2] с.

Монографії, статті:

16. «Адаптація досвіду європейського парламентаризму до українських реалій» URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua> (дата звернення: 22.12.2022).
17. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / Віталій Михайловський, Олексій Вінниченко, Ігор Тесленко, Петро Кулаковський / За ред. Віталія Михайловського = Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. 384 с. з іл.
18. History of parliamentarism URL: <https://en.wikipedia.org> (дата звернення: 02.12.2022).
19. Parliamentary system. URL: <https://en.wikipedia.org> (дата звернення: 25.11.2022).
20. Баликіна Л. Парламентаризм – невід’ємна риса демократичної України. *Шоста щорічна міжнародна конференція «парламентські читання» 18-19 листопада 2016 року*. Київ, Україна. С.18-23.
21. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. 288 с.

22. Барабаш Ю.Г. Розвиток засад парламентаризму в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип.11. С.175-181.
23. Бориславська О.М. Парламентаризм в умовах європейської моделі конституціоналізму: доктринальні основи та сучасні виклики. *Правова держава*. 2018. №30. С.51-58.
24. Бородін І. Л. Парламентаризм як історико-правова категорія. *Юридичний вісник*. 2020. №2 (55). С.43-49.
25. Валігурська І. Співвідношення у розподілі влади між короною та парламентом у державах європейської реставрації XVII-XX століть. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2006. №082-084. С.7-8.
26. Верт Н. Історія радянської держави 1900-1991 рр. Рівне: Вертекс, 2001. 232 с.
27. Верховна Рада України – основа сучасного парламентаризму і правопорядку URL: <http://www.golos.com.ua> (дата звернення: 25.11.2022).
28. Воднік В.Д. Інститут парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів: світовий досвід: <https://cyberleninka.ru> (дата звернення: 02.11.2022).
29. Водославський Т. Господарсько-адміністративні питання українського населення на сесіях галицького крайового сейму (1908–1914 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2021. №34. С.234-247.
30. Ганжуров Ю. Парламентаризм як об'єкт електоральної комунікації. *Політичний менеджмент*. 2004. №5. С.92-99.
31. Георгіца А.З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики : Дис. докт. юрид. наук : 12.00.02. Чернівці : 1999. 499 с.
32. Гринюк Р.Ф. Питання розвитку парламентаризму в сучасній Україні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 11.06. 2019*. С.39-43.
33. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

34. Грובה В.П. Парламентаризм Німеччини: становлення, розвиток, історико-правовий досвід: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків : 2005. 19 с.
35. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Пол. 1. Київ : 1928. 602 с.
36. Дмитрушко В. Парламентаризм на західноукраїнських землях (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 28. С. 41-47.
37. Дмитрушко В. Світові уроки для формування засад українського парламентаризму. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2006. №082-084. С.20-22.
38. Дмитрушко В.М. Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. – 1920 р.: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ : 2007. 20 с.
39. Древаль Ю.Д. Ціннісний аспект парламентаризму URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
40. Дубас В. Європейські стандарти сучасного парламентаризму (за позиціями європейської комісії «за демократію через право»). *Український часопис конституційного права*. 2019. №2. С.60-73.
41. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2017. 448 с.
42. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник. Харків : Право, 2007. 280 с.
43. Журавльова Г.С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків : 1999. 19 с.
44. Журавський В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в XIX – на початку XX ст. *Право України*. 2001. №05. С.37-41.
45. Журавський В. С. З історичного досвіду формування парламентаризму в Європі та Північній Америці. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 12(1). С. 159-166.

46. Журавський В. С. Розвиток теорії і практики українського парламентаризму в 1917–1920 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2001. № 13. С. 172-181.
47. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / 12.00.02. Одеса : 2001. 38 с.
48. Забзалюк Д. Є. Історія держави та права України: навч. посібник (у схемах і таблицях). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. 120 с.
49. Звіркowska В.А. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ : 2002. 20 с.
50. Ільницька У.В., Крачковський Б.П. Становлення українського парламентаризму та особливості функціонування представницьких органів державної влади на різних етапах історичного розвитку. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2009. Т.11. №3(42). С.373-381.
51. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 1998. 488 с.
52. Історія українського парламентаризму: від Віча Київської Русі до Верховної Ради України (частина перша) URL: <http://lib.rada.gov.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
53. Кислий П., Вайс Ч. Становлення парламентаризму в Україні на тлі світового досвіду. Київ : 2000. 414 с.
54. Кондратюк К. Парламентаризм у західних землях України: революційні 1918-1919 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 443-449.
55. Кондратюк С.В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині у складі Австро-Угорщини. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ*. 2008. №2. С.1-10.

56. Конституційні підвалини генезису парламентаризму в Україні в контексті запровадження політичної реформи URL: <https://6aas.gov.ua/ua> (дата звернення: 02.11.2022).
57. Криховецький І.З. Теоретичні підходи до вивчення історії українського парламентаризму. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. 2022. №13(25). С.69-75.*
58. Криховецький І.З. Теоретичні підходи до дослідження українського парламентаризму (на прикладі Галицького крайового сейму). *Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип.2. Т.2. С.3-6.*
59. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
60. Куян І.А. Парламентаризм як втілення народного суверенітету: Проблеми теорії і Практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2012. Серія Право. Випуск 19. Том 1. С.184-188.*
61. Ломжець Ю.В. Інститут парламентаризму в сучасній Україні: становлення та динаміка : Дис. канд. пол. наук : 23.00.02. Одеса : 2011. 219 с.
62. Луцький М.І. Право і система законодавства Західно-Української Народної Республіки : Дис. докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ : 2016. 418 с.
63. Малічин О.М. Теоретико-методологічні підходи дослідження парламентаризму в Україні. *Юридична наука. 2020. №5(107). С.24-33.*
64. Мартинюк Р. Сучасний український парламентаризм: особливості розвитку. *Юридична Україна. 2009. № 1. С. 27-31.*
65. Олуйко В.М. Деякі проблеми українського парламентаризму. URL: <https://cyberleninka.ru> (дата звернення: 02.11.2022).
66. Павленко В.В. Еволюція виборчої системи в Україні (1917–1939 рр.) : Дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : 2017. 230 с.
67. Павлова Л. Теоретико-методологічні засади дослідження інституту парламентаризму. URL: <https://social-science.uu.edu> (дата звернення: 02.12.2022).

68. Парламентаризм як засіб розвитку демократії URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2018/> (дата звернення – 02.11.2022).
69. Парламентаризм. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 02.11.2022).
70. Парламентаризм. *Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н П. 720 с.
71. Питльована В. Повноваження Галицького станового сейму (1775–1848 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2009. №3. С. 1-6.
72. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. Київ : НІСД, 2007. 396 с.
73. Рабінович С.П. Парламентаризм в Україні: проблеми теорії і практики : Практикум для студентів юридичного факультету, які навчаються за освітньо-професійною програмою магістра / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 67 с.
74. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.
75. Сачко Д. В. Особливості, історія та перспективи сучасного парламентаризму в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. №2. С. 74-81.
76. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993 504 с.
77. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
78. Український парламентаризм і політична культура суспільства / [відп. ред. М. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: 2012. 298 с.

- 79.** Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.
- 80.** Француз-Яковець Т.А. Окремі аспекти історико-правового осмислення традиції парламентаризму, його бікамеральних інститутів на етапі Середньовіччя. Еволюція власного і запозиченого досвіду у сфері державотворення і правотворення України URL: <https://lbku.krok.edu.ua> (дата звернення: 02.11.2022).
- 81.** Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.
- 82.** Шеремета О. Роль політичних партій, наукових організацій та церкви у формуванні ідей парламентаризму у Галичині кінця XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. 236 с.С.51-54.*
- 83.** Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.
- 84.** Яровой Т.С. Парламентаризм як засіб розвитку демократії. *Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 20. С.142-145.*

ДОДАТКИ

Додаток А

Держави Європи з парламентською формою правління

№ п/п	Держава	Республіка чи монархія
1	Австрія	республіка
2	Андорра	монархія
3	Бельгія	монархія
4	Великобританія	монархія
5	Данія	монархія
6	Ірландія	республіка
7	Ісландія	республіка
8	Іспанія	монархія
9	Італія	республіка
10	Ліхтенштейн	монархія
11	Люксембург	монархія
12	Мальта	республіка
13	Монако	монархія
14	Нідерланди	монархія
15	Німеччина	республіка
16	Норвегія	монархія
17	Сан-Марино	республіка
18	Швеція	монархія
19	Болгарія	республіка
20	Греція	республіка
21	Латвія	республіка
22	Словаччина	республіка
23	Туреччина	республіка
24	Угорщина	республіка

(Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. С.379)

Додаток Б

Карикатура на діяльність депутатів Галицького сейму

*«А чому ти такий змучений?.. Чи все це прочитав?»
«Ні, але мене змучив вже сам вигляд цього стосу». Вже
1887 р. дослідники спадщини Галицького сейму
виглядали так.*

Szczutek, 1887. N4.

(Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Інститут українознавства ім. І.

Крип'якевича НАН України, 2002. С.7)

Додаток В

Соціальний склад українців в Галицькому сеймі

Соціальна структура української репрезентації

	1861-1866	1867-1869	1870-1876	1877-1882	1883-1889	1889-1895	1895-1901	Разом
Адвокати, нотаріуси	1	—	—	1	1	4	2	9 (4,8%)
Дідичі	1	1	—	—	—	1	—	3 (1,6%)
Духовенство	22	10	20	7	4	5	3	71 (37,8%)
Педагоги	2	2	3	3	3	3	3	19 (10,1%)
Селяни	22	20	10	2	—	2	3	59 (31,4%)
Урядники	3	3	4	4	4	5	4	27 (14,3%)

(Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Інститут українознавства ім. І.

Крип'якевича НАН України, 2002. С.56)

Додаток Г

Двопалатні парламенти держав Європи

№ п/п	Держава	Назва палат
1	Австрія	Національна рада Бундесрат
2	Білорусь	Палата представників Рада Республіки
3	Бельгія	Палата представників Сенат
4	Боснія і Герцеговина	Палата представників Дім народів
5	Великобританія	Палата обшин Палата лордів
6	Ірландія	Палата представників Сенат
7	Іспанія	Конгрес депутатів Сенат
8	Італія	Палата депутатів Сенат Республіки
9	Нідерланди	Друга палата Перша палата
10	Німеччина	Бундестаг Бундесрат
11	Польща	Сейм Сенат
12	Російська Федерація	Державна Дума Рада Федерації
13	Румунія	Палата депутатів Сенат
14	Сербія і Чорногорія	Віче громадян Віче Республік
15	Франція	Національні збори Сенат
16	Хорватія	Палата представників Палата Жупаній
17	Чехія	Палата депутатів Сенат
18	Швейцарія	Національна рада Рада Кантонів

(Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ.
вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. С.380)

Додаток Д

**Фракційний склад депутатів від українських губерній
в I Державній Думі**

Губернія	соціал-демократи	трудовики	кадети	безпартійні авто- номісти	партія демокр. реформ	октябристи	безпартійні	усього
Волинська	-	-	-	3	-	3	7	13
Катеринославська	1	4	4	-	-	1	-	10
Київська	1	2	11	1	-	-	1	16
Подільська	-	11	-	-	-	-	2	13
Полтавська	-	4	5	-	-	-	3	12
Таврійська	-	2	4	-	-	-	-	6
Харківська	1	2	5	-	1	1	1	11
Херсонська	1	-	3	-	1	3	3	11
Чернігівська	-	6	4	-	-	-	-	10
В підсумку	4	31	36	4	2	8	17	102

(Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. С.67)

Додаток Е

**Національний склад депутатів від українських губерній
у II Державній Думі**

Губернія	Усього депута- тів	Серед них					
		українців	росіян	поляків	євреїв	німців	татарів
Волинська	13	8	4	-	-	-	-
Катеринославська	10	4	5	-	1	-	-
Київська	16	12	4	-	-	-	-
Подільська	13	11	1	1	-	-	-
Полтавська	12	2	10	-	-	-	-
Таврійська	6	1	4	-	-	-	1
Харківська	11	1	10	-	-	-	-
Херсонська	11	1	7	-	1	2	-
Чернігівська	10	7	3	-	-	-	-
В підсумку	102	47	48	1	2	2	1

(Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. С.73)

Додаток Ж

**Склад депутатів Верховної Ради УРСР II–XI скликання за
соціальним становищем**

Скликання ВР і роки скликання	Всього депута- тів	У тому числі		
		робітників	колгоспників	Інтелігенції
		Абс. к-ть %	Абс. к-ть %	Абс. к-ть %
II – 1947	415	27 6,5	57 13,5	331 79,7
III – 1951	421	47 10,6	58 13,8	316 75,3
IV – 1955	435	57 13,1	72 16,6	306 70,3
V – 1959	457	126 27,6	101 22,1	230 50,3
VI – 1963	469	130 27,7	111 23,9	228 48,4
VII – 1967	469	140 29,8	106 22,5	223 47,7
VIII – 1971	484	146 30,1	97 20,1	241 49,8
IX – 1975	570	175 30,7	112 19,6	283 48,7
X – 1980	650	204 31,3	125 19,3	321 49,4
XI – 1985	650	207 31,8	122 18,7	321 49,5

(Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. С.129)